
Irodalmi szemle

2005 április

Száz éve született József Attila

„A mindenséggel mérd magad!”

JÓZSEF ATTILA
Ars poetica

Költő vagyok – mit érdekelne
engem a költészet maga?
Nem volna szép, ha égre kelne
az éji folyó csillaga.

Az idő lassan elszivárog,
nem lógok a mesék tején,
hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.

Szép a forrás – fürödni abban!
A nyugalom, a remegés
egymást öleli s kél a habban
kecsesen okos csevegés.

Más költők – mi gondom ezekkel?
Mocskolván magukat szegyig,
koholt képekkel és szeszekkel
mímeljén mámort mindegyik.

Én túllépek e mai kocsmán,
az értelemig és tovább!
Szabad ésszel nem adom ocsmány
módon a szolga ostobát.

Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!
Sziszegve se szolgállok aljas,
nyomorító hatalmakat.

Nincs alku – én hadd legyek boldog!
Másként akárki meggyaláz

s megjelölnek pirosuló foltok,
elissza nedveim a láz.

Én nem fogom be pörös számat.
A tudásnak teszek panaszt.
Rám tekint, pártfogón e század:
rám gondol, szántván, a paraszt;

engem sejdít a munkás teste
két merev mozdulat között;
rám vár a mozi előtt este
suhanc, a rosszul öltözött.

S hol táborokba gyűlt bitangok
verseim rendjét üldözik,
fölsindulnak testvéri tankok
szertedübögni rímeit.

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!
(1937)

Ady emlékezete

– Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta
szóval, tettel és hallgatással is?
Mért békítik a símák alattomba'
lány-duzzogássá haragvásait?
Földön a magyar és földben a költő,
dühödtt markába rögeket szorít,
melléről égre libbent föl a felhő,
de tovább vívja forradalmait.

A televény titokzatos honában
izgat tovább, nem nyugszik, nem feled.
Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.
Szeleket, melyek úri passzióból

a begyűjtött kis szénát szétszedik
s a sülyedt falun fölkapják a hóból
Dózsa népének zsuppfedeleit.

Teste a földé. Földművesé lelke,
ezért koppan a kapa néhanap.
Sírja hárommillió koldus telke,
hol házat épít, vet majd és arat.
Verse törvény és édes ritmusában
kő hull s a kastély ablaka zörög, –
eke hasít barázdát új husában,
mert virágzás, mert élet és örök.

Kész a leltár

Magamban bíztam eleitől fogva –
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmiképp se többbe,
mint az állatnak, mely elhull örökre.
Ha félttem is, a helyemet megálltam –
születtem, elvegyültem és kiváltam.
Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte.
Asszony ha játszott velem hitegetve:
hittem igazán – hadd teljen a kedve!
Sikáltam hajót, rántottam az ampát.
Okos urak közt játszottam a bambát.
Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
ujságot, verset – mikor mi volt könnyebb.
Nem dicső harcban, nem szelíd kötélben,
de ágyban végzem, néha ezt remélem.
Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem – és ebbe más is belehalt már.

Tudod, hogy nincs bocsánat

Tudod, hogy nincs bocsánat,
hiába hát a bánat.

Légy, ami lennél: férfi.
A fű kinő utánad.
A bűn az nem lesz könnyebb,
hiába hull a könnyed.
Hogy bizonyosság vagy erre,
legalább azt köszönjed.

Ne vádolj, ne fogadkozz,
ne légy komisz magadhoz,
ne hódolj és ne hódíts,
ne csatlakozz a hadhoz.

Maradj fölöslegesnek,
a titkokat ne lesd meg.
S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.

Emlékezz, hogy hörögtél
s hiába könyörögtél.
Hamis tanúvá lettél
saját igaz pörödnél.

Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.

Hittél a könnyű szóknak,
fizetett pártfogóknak
s lásd, soha, soha senki
nem mondta, hogy te jó vagy.

Megcsaltak, úgy szerettek,
csaltál s így nem szerethetsz.
Most hát a töltött fegyvert
szorítsd üres szivedhez,

vagy vess el minden elvet
s még remélj hű szerelmet,
hisz mint a kutya hinnél
abban, ki bízna benned.

(Karóval jöttél...)

Karóval jöttél, nem virággal,
feleseltél a másvilággal,
aranyat ígértél nagy zsákkal
anyádnak és most itt csücsülsz,

mint fák tövén a bolondgomba
(így van rád, akinek van, gondja),
be vagy zárva a Hét Toronyba
és már sohasem menekülsz.

Tejfoggal kőbe mért haraptál?
Mért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodták?
Végre mi kellett volna, mondd?

Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad,
híres vagy, hogyha ezt akartad.
S hány hét a világ? Te bolond.

Szerettél? Magához ki fűzött?
Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?
Győzd, ami volt, ha ugyan győződ,
se késed nincs, se kenyered.

Be vagy a Hét Toronyba zárva,
örülj, ha jut tüzelőfára,
örülj, itt van egy puha párna,
hajtsd le szépen a fejedet.

(Talán eltűnök hirtelen...)

Talán eltűnök hirtelen,
akár az erdőben a vadnyom.
Elpazaroltam mindenem,
amiről számot kéne adnom.

Már bimbós gyermek-testemet
szem-maró füstön szárítottam.
Bánat szedi szét eszemet,
ha megtudom, mire jutottam.

Korán vájta belém fogát
a vágy, mely idegenbe tévedt.
Most rezge megbánás fog át:
várhattam volna még tiz évet.

Dacból se fogtam föl soha
értelmét az anyai szónak.
Majd árva lettem, mostoha
s kiröhögtem az oktatómat.

Ifjúságom, e zöld vadont
szabadnak hittem és öröknek
és most könnyezve hallgatom,
a száraz ágak hogy zörögnek.

DUBA GYULA

„Egy keserű nép sír belőlem”

József Attila 100. születésnapjára

Több mint ötven éve, hogy a Favágó című verse megfogott. Azóta is bennem él, időnként felvillannak képei. A háború alatt a lévai gimnáziumban még nem hallottam József Attiláról, gyerek voltam, s neve talán még nem élt a köztudatban. A kusza évek alatt sem került kezembe verse, az ötvenes évek elején a kassai antikváriumban vettem meg Összegyűjtött verseit. Az ipariskolában a tőkésekről és osztályharcról is tanultunk, de a vers mégsem ezért tetszett. Nem éreztem benne idológiaiát. Mert ha van is benne, lappangva él, költőien. Szerzője ugyan „elkötelezett” költő, de elsősorban a költészetnek elkötelezett! Elvárásoltak olyan képei, mint „fönn a fagy baltája villog”, meg „amott is van egy s dörmög közben:/ tövit töröm s a gallya jut.” A zárósorok elbűvöltek: „Ha odasujtsz körül a sorshoz,/ az úri pusztaság rikoltoz – / a széles fejsze mosolyog.” A képet láttam, nem a gondolatot érzékeltem, s a kép szép volt. A havas erdőt, melyet jól ismertem, a képzet-társítások játékát, ahogy a szavakban, a sorokban testet ölt a természeti szépség. Az értelem, mint sejtés remegett a pompás látvány mögött. De nem az osztályharc jutott eszembe, sem a nemzetközi tőke hatalma, mely szó pedig a szövegben előfor-

dul, hanem a vers lelkét éreztem meg. S ez a lélek szép és örök, s ma is él, bár az eszmei fogalmaknak már az emlékképe is halvány, ám a vers élő költőiség. A vers-lélek nem eszmeiség, de nem is összecsengő szavak üres szépsége, hanem olyan nyelvi szépség, amely csodás módon a világgal teljes!

Régen olvastam a költőtől, nem idézhetem pontosan, csak a lényegét hogy „sokan formának hiszik verseimben, amit én tartalomnak vélek!” Ő tartalom és forma meddő vitáján kívül áll. Nem érdekli, mert nem így éli meg a problémát. Nála összesimul és egymásba olvad a kettő. Átjárhatóság van köztük, békés rend, egység. A költőiség harmóniája. József Attila verseit úgy (is) olvashatjuk, ahogy zenét hallgatunk. Vagy ahogy a természetet szemléljük s benne az életet. Szavai, fogalmi pontosak, nem földhözragadtak, ám nem is elvontak, szinte naturálishan élők s mégis átszellemültek. Amikor azt írja: „Flóra, csináljunk gyereket,/ hadd vessen cigánykereket / mert én nehéz vagyok már”, eszünkbe sem jut megbotránkozni vagy mosolyogni, elámulunk, megérint az élet csupasz őszinte szépsége. Megfog valamilyen roppant, szinte kozmikus méretű természetesség. Megsejtjük a költészet lényegét: drámaian érezni, ám szépnek látni és őszintén láttatni a világot! Nem véletlen, hogy a Szép Szó-t szerkesztette. Nem könnyű ezt érteni, magyarázni még nehezebb. Rüdiger Safransky Nietzsche életrajzában fejtegeti, hogy a költő-filozófus a francia és német szellemiség különbségét abban látta, hogy míg a francia inkább a civilizáció, a túlélés szempontjait tükrözi, addig a német szellem a kultúra mélységei, a tragikus lét és a halál megértésére törekszik. Ha jól értjük, könnyedebb szellemesség és drámai metafizika ellentétéről beszél. Amennyiben elfogadjuk a felvetést, József Attila a német szemlélethez áll közelebb, de úgy, hogy egész mélységében magyar! „...hogy ne legyünk német gyarmat!” Magyar volta a feltételezett azonosságon belül alapvető különbséget (is) jelent. Nietzsche azt a magabiztosságot példázza, a szellemi hatalom öntudatát, drámaérzetét és tragikumát, amely a nagy kultúra gondolkodójában él. A világteremtő kiválóság lehetőségét, az Übermensch eszméjét a művészetben látja, az alkotó testesíti meg azt a felsőbbrendűséget – Safransky szemlélteti, hogy használta ki ezt a náciizmus, de Fábry is ír róla 1950-ben –, amelyért a filozófus tagadta a demokratikus létjogokat és akár hatalmilag korlátozta volna az „alacsonyabbrendű” fajok életterét, s amely szemlélet a társadalmi megbecsültség és anyagi biztonság talaján épül, mint a művészi eszmények istenítése. Ezzel szemben József Attila létalapja és morális értékrendje, melyre költészete épül: a (magyar) szegénység! Életsorsuk rokonvonásai mellett Nietzsche arisztokrata, József Attila proletár! Ne féljünk a fogalmaktól, történelmi vonatkozásában mindkettő helytálló. A művészetben sem fér meg egymással az arisztokratizmus és a népi lelkiség, más-más értékrendet jelentenek. Nietzsche, nyelvereje révén költő-gondolkodó. József Attila elemien költő, lénye lírai, ám gondolkodónak is kiváló. Verseiben a valóság képi jelrendszere a logika törvényeinek is alávetett. (A líra logika, de nem tudomány!) Más korban éltek, az anyagi biztonság és mindennapi szegénység ellentétében, sorsuk vonásai mégis sokban

azonosak: dacos lángolás, majd elbizonytalanodás és kételyek, végül lelki-szellemi elborulás! Szépségimádatukon belül mily kiáltó ellentétek: az antidemokratikus német és a népi szegénység fájdalmát kiáltó magyar művész ellentéte, amely szinte azonos korokon belül a kulturális minőségek ellentmondásainak mértéke lehet.

Íróink állandó témája a szegénység, a reformkor óta ez mintha nemzeti sajátosság lenne. Erős szociális szint s az ezzel összefüggő forradalmiságot viszi a költészetbe. Ez a forradalmiság Petőfi, Ady és József Attila legsajátabb tulajdona. Petőfi a szabadság forradalmára, Ady a magyar európaiságáé, Attila a szegénységé! A közelmúlt eszmeisége állócsillagokként látta őket a nemzeti szellemiség egén. Az irodalomtörténeti kép, propagandisztikus célzatossága mellett is – igaz! Költészetük, a nemzeti újkor fényes jellemzője, ahogy haláluk is. József Attila rövid élete és alkotói sorsa jellemzi a magyar sors és kultúra tündöklését és nyomorúságát. Fényt a szellemi ragyogásban, nyomort a huszadik századi kultúrlétben. Lucához című versében írta: „Egy keserű nép sír belőlem...” A költészetéről felvázolt képhez, versei mellett a Szép Szó József Attila Emlékszámából keresünk korabeli támpontokat. A folyóirat 1938. január-februári (21.) számaként jelent meg, két hónappal a költő halála után. Curriculum vitaejét tartalmazza, utolsó versei és három fényképe kíséretében, aztán megemlékezéseket, méltatásokat, adalékokat barátai, íróársai tollából. A folyóiratszám – hasonmás kiadását a költő halála 50. évfordulóján jelentette meg a budapesti Szépirodalmi Kiadó – mai olvasata döbbenetes élmény; mennyire költőóriásként tartotta őt számon a korabeli értő irodalom! Néhány minősítő idézet! Móricz Zsigmond: „...ő egy síkra vetítve éli a két létezést, a nincstelen, elsodort proletárét és a diadalmas költőét...” Déry Tibor: „Nagy költő volt, töredékes műve a magyar irodalom legnagyobbjai közé törekszik.” Reményik Zsigmond: „A kételkedés és hit tették rapszodikussá életét, viszont valósággá költészetét is ugyancsak ez tette, a hit és a kételkedés.” Ignó Pál: „Nem tudom, mi tombolt benne erősebben: a tudás, az intellektuális biztonság-e, lírai vágya-e, vagy a szeretet, melyben, tán éppen végzetes magányossága miatt, minden porcikájával fel akart oldódni.” Fejtő Ferenc: „...költészetét a tragikus párbajnak, a dallam és szöveg, a lélek s a külvilág, a költő és kora egyenlőtlen mérkőzésének példázata.” Bóka László: „Akárhon üjtük fel művét, akármelyik szavába kap bele elemző éberségünk, mindenütt ember és stílus teljes korrelációját vallják a sorok.” Füsi József: „...költészetében a természet nem alkalmi képek sorozata, hanem tervszerű költői munka anyaga.” Nádass József: „Meghökkenve hallgattam e felbukkant fiatal legényt: merészen és csökönyösen kiállt a rímes vers mellé.” Szélpál Árpád: „Kifejezetten intellektuális lény volt, aki nem tudott gondolat és gondolati rend nélkül élni.”

Az irodalomtörténet számon tartja konfliktusait: Horger Antal tanár úrral, Babitscsal, kisebb összetűzéseinek, sértődöttségeinek, amelyek komoly lelki válságokat okoztak számára, se szeri, se száma. Magányos félrehúzódásai ismertek, élete végére elmélyülő kétségbeesését tudjuk. Ellentmondásos kép: társkeresése és állandó igyekezete, hogy szeressék, azonosulási készsége egyrészt, másrészt túlérzékenysége és

indulata, amikor úgy érezte, bántják, alázata és gőgje egyaránt része tehetségének. Így ír 1937-ben, mely év decemberében a tehervonat kerekei alá fekszik: „Talán eltűnik hirtelen,/ akár az erdőben a vadnyom./ Elpazaroltam mindenem,/ amiről számot kéne adnom.” Már a Tiszta szívvel húszéves kamasza – „Nincsen apám, se anyám,/ se istenem, se hazám...” – érzi a halál gondolatát, a lét drámáját, fiatalos duhaj szertelenségnek tűnhet, ám inkább rettenetes vers ez induló költőtől. Azért félelmetes, mert nem póz, hanem mélyebb annál, mély lelki determináció, tragikus sejtés. A sorsból következik, mint a lelki alkat fémjele! Megéli és elviseli a szegénységet, de emberi méltóságát sérti, s a lelki kínokra már-már brutális őszinteséggel, kegyetlen önfeltárással válaszol. A szenvedésre daccal felel. Ez a korai élmény költészetének forrása és alkotóerői spirituális fedezete lesz. A verstökély szempontjából nem kockázatmentes alapozás, akár kételyekre is okot adhat. Az ilyen határtalan őszinteség szabadossága és a műgond fegyelme nem könnyen férnek meg egymás mellett, a stilizálás „csináltsága” ellenállhat az érzések pontos kifejezésének, József Attila erőssége, hogy verseiben az őszinteség és a tökély egymás édestestvérei.

Kezdeti – 1922-ben írt – verseiben halványan, alig érezhetően Ady asszonyvágát és magyarságbanát érezzük remegni, de ez sejtés inkább, nem bizonyosság. Nem is lehetne az! Ady europeérként félt és átkozódik, hív és vágyakozik, József Attila a magyar nyomor elkeseredettjeként – és áldozataként – tizenhét évesen néz körül a csonka országban: „Piros kedve pillangó volt, sárba fulladt ott Erdélyben,/ zöld reménye foszlányai meghaltak a Felvidéken.” (Bús magyar éneke) Eleve reménytelennek indult volna ez a költészet? Mintha a huszadik század rossz előérzete nyomasztaná, mely kataklizmáknak a magyar nyomor egyik megbízható barométere! Lírájában csodálatos, hogy a nyilvánvaló történelmi eszmeiségnek nincsenek fogalmi, deklaratív kiszólásai, programos szenvedélye, a gondok és fájdalom a csapdába esett lélek segélykiáltásaként hatnak. Tehetsége természetének döntő része van ebben: költészetében a fogalmak is képi valóságként élnek! Az intuíció mindenre kiterjedő varázslata alkotja versei erőterét. Néha úgy tűnhetne, másról szól, mint amit mond! Minden másképp van – mondhatnánk Karinthyval. Verssorai mögött, a szavak és fogalmak enyhében szimbolikus tartalmak állnak, valóságosan és élően, melyek néha vidám zöld erdőkként, máskor komor rengetegként zúgják a költő üzenetét. Ebben rejlik a szépség, melynek a költő „koldusa”. S ez további ellentmondás magja lehetne; szinte állandó belső feszültségei, szenvedés okozta nyugtalansága ellenére már-már megszállottan keresi a szépséget. Mintha a szenvedés szépsége érdekelné. A fájdalom, amely a póre élet közvetlen rokona. S a beteljesülhetetlen vágyak szépségét, amely mélyen emberi vonás! József Attila költészetének egyetemessége táján járunk, a bánat pohara, melyet fenéki kiürített, az intézményesített szenvedés mintha a huszadik század természetes közege lenne!

Érzelmileg mély s amellet hallatlanul tárgyias költészet alkalmas, hogy történetileg maradandó és értékeiben egyetemes legyen. Minden benne van, ami

a klasszicitás biztosítéka lehet. Lírájának mikrorealizmusa bámulatos, miközben spirituális mélysége is töretlen. A természeti elemek külön figyelmet érdemelnek. A táj s az élőlények, a tárgyak és időjárási jelenségek, a biológiai jegyek sokasága van pompás ötvözetben az érzéki jelenségekkel és lélektani szimbólumokkal. A fájdalmas szépség és szkeptikus lemondás hangulatai mellett azonban a játékoság és dacos szertelenség – „aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni!” – is jelen van. József Attila versvilága az élet anyagi keménységének és érzelmi hajlékonyságának a harmóniáját valósítja meg. Mindig a rendet vágyta, minden tekintetben – formai és fogalmi értelemben egyaránt – a fegyelmet tisztelte, sem a szabadosságot, sem a bohémséget nem becsülte. Mintha a világ esélyeit tükrözné, a szépséget, a szeretetet, a jó erők győzelmét vágyta, végzete és halála mintha mindezek kudarca lenne! Példázata lett a huszadik századi Európának! Innen van, hogy oly számos sora, lírai képe és metaforikus töredéke már-már axiomatikus szimbólumként, valóságalkotó metaforaként, szállóigeként él. Számára a természet az élet tereként van, központi alakja, nem, nem ura, sem diadalmas birtoklója, hanem inkább bolyongó és vergődő, ám szerves része, önmagát kereső terméke az ember. Ebben némi panteisztikus azonosulást érezhetnénk, ám több annál! Valamiféle kozmikus életérzés „a mindenséggel mérd magad!”.

A huszadik század szocialista eszmeiségéhez is magánya és szeretetvágya vitte: a szegénység ellenszerét, a jövő társakkal járó valóságát látta-sejtette benne! Az elvtárs számára embertársa volt, barátot jelentett! A proletár fogalma akkor még tisztán az életet, az együttérzést és a reményt sejtette. A kor magas szellemiségének bizalma a szociális eszmék iránt világjelenség, ahogy később a bizalomvesztés és kiábrándulás is (André Gide). A történelem levonja a régi lobogókat, de az egykori kötődéseket, viszonylatokat megőrzi tanulságként; az emberiség önismerete elődei tapasztalataira épül! József Attilát a megélt nyomor és a jövő hite, az előremenedülés vitte a szocialistákhoz, és mellettük állt, míg társai voltak-lehettek. Hívó költő volt, minden kételyei ellenére. Amikor költészetének törvényei és rendje szembefordították velük, s az „elvtársak” már nem társai voltak, kivált közülük. Egyenesen a parttalan magányba, a bomló tudat hasadtságába (skizofréria) távolodott tőlük s az élettől. Így teljesítette ki a huszadik század kavargásának és érzelmi-értelmi káoszának a leghitelesebb lírai magyar dokumentumát!

Talán az a költői „teremtés” legnagyobb csodája, amikor az emberi szenvedés, bánat és magányérzet egyetemes érvényű gondolatisággal és valamiféle megfoghatatlan érzéki szépséggel párosul. A könyörtelen sors és nehéz élet heroizmusát érezzük meg benne! És nem az érzelmes romantika puhaságával érezzük a lét végzetességét, sem a metaforikus sejtetés áttételességével – Kafka például –, hanem egyenesen és érthetően, az őszinte vallomás és férfias beszéd hitelességével, amely emellett még azzal is elbűvöl, hogy nyitott mer lenni, s valahogy mégis szemérmesen rejtené magát!

Ma már kevesen tudják, mennyire odafigyelt az első köztársaság kisebbségi

magyar szellemisége József Attilára, mennyire becsülte költészetét a szlovenszkói magyar irodalom. Amikor élete végének drámájáról, lelki betegségéről és szanatóriumi kezeléséről tudomást szereztek az írók, nevezetesen Fábry Zoltán, olyan tervek születtek, hogy a beteg költőt meghívják Stószra, lábadozni, erőre kapni a felföldi fenyvesek ózondús levegőjében, nyugalmas csendjében. A tervek nem sikerültek, a tehervonat ezek végére is pontot tett. De az *Új Szó* első Fábry-írásai közé tartozik a *József Attila szlovenszkói emléke* című esszé (Stósz, 1948. december), majd a *József Attila vagyona* (1952), melyben így int: „József Attila vagyonával – szegénység nyomorban, üldözésben, harcban szerzett tőkével jól sáfárkodjatok!” A Szép Szó említett különszáma beszámol róla, hogy tragikus halálára Szlovenszko-szerte emlékünnepeken gondoltak és tisztelgő főhajtással adóztak művének. A *Prágai Magyar Hírlap*, a *Magyar Nap*, a *Magyar Újság* „tekintet nélkül a világnézeti különbségekre, egyöntetűen őszinte részvétellel emlékeztek meg külön irodalmi cikkekben is a nagy költő művészetéről és egyetemes magyar jelentőségéről”. A pozsonyi rádió magyar adása december 11-én emlékestet rendezett, „amelyen Peéry Rezső tanár »József Attila útja a halálba és halhatatlanságba« címmel előadást tartott és Pásztor Sári művésznő a költő műveiből mutatott be több költeményt”. Különböző rendezvényeken Győry Dezső, Vass László és Szalatnai Rezső méltatták. Peéry Rezső nagy tanulmányában írja: „A Nyugat költőit is ideértve, nincs magyar író, aki a formai, intellektuális és lelki elmélyülésnek nehéz munkáját ilyen pár esztendőbe sűrítve elvégezte volna, mint József Attila. Kicsit későn tudtuk meg, hogy az egykori viharos siheder, szegénységének és kiszakítottágának villoni álarcában géniusz volt, az európai magas költészet kiválasztottja...”

Ezt ma Európa is elismeri. És a világ elfogadja! 2005-ben József Attila 100. születésnapján tisztelettel emlékezünk költői életművére! Az emberi kultúra fejet hajt géniusza előtt!

GÁL SÁNDOR Virrasztások (Részlet)

(„cseperészet a bádogeresz már”)
József Attila emlékére

köd van kint és február haldoklik a tél
roskad a kásás hó maholnap ismét ránk tör
a tavasz

te volnál az idősebb
s mégis én hordok magamban
tíz évvel többet a huszadik századból
amelyben összesen négy napot töltöttünk
együtt

bőgtem rengeteget fájt valamim
 éhes voltam nem tudhatni te pedig
 már készülődteél mit gondoltál
 amikor elszántad magadat hogy
 megválthatod hogy halállal valamit is
 megváltoztathatsz bekövetkezett
 minden ami ellen tiltakoztál
 láttam megéltem

téged is láttalak
 és megéltelek volt idő amikor éveken
 át te uralkodtál tanultalak
 szerettelek szidtalak dühömben hogy
 mindent elmondtál előlem a Dunát
 a szerelmet a halált a hazát a
 kitértorgó milliákat
 nem hagytál
 egyetlen homokbuckát sem a vizek
 ingoványok a folyódelták és holtágak
 mind a tiéid

de később új jégverés
 áradás szakadt ránk új feldarabolás
 árkok üszkők csontok meredeztek utaink
 kétoldalán

ezt az én szemem őrzi és őrzi
 a bekerített Duna menti falvak fagyos
 rettenetét a virsliért eladott húségeseket
 a te húségeseidet a proletárokat
 és megismertem a *nagyon fáj*
 kínjait

a halált is megpróbáltam egy szép márciusi
 napon

nem volt mögötte semmi
 egyáltalán semmi
 hogy visszasegítettek
 az élők közé egy évre tudtam meg
 akkor

pontosan
 azon a napon
 március harmincadikán kimentem Hím fölé
 a Cserehát horhosaiba
 alkonyatkor

amikor a szalonkák nászukat ülik
 s olykor fölcsapnak a fák koronája fölé
 azon a márciusi alkonyaton arra
 gondoltam hogy mi változott volna meg
 ha egy évvel korábban ott maradok
 kiterítve a műtőasztalon

az alkonyi
 madárzsivajban a lekottázhatatlan
 szépségű koncertben jöttem rá arra az
 egyszerű igazságra hogy semmi sem
 változott volna meg

s arra is hogy
 a halál

magánügy
 nem tudtál tovább élni
 sejtem
 nem is lehetett

utolsó levedre
 kétszer is felírtad a december harmadiki
 dátumot

kedves doktor úr hiába
 kísérelte meg a lehetetlent
 amikor kezéd
 ezeket a sorokat rajzolta a papírra
 javában aludtam anyám tejét szívtam
 vagy vadul bőgtem sokszor elgondoltam
 hogy erről a négy napról írok egy verset
 én is hiába kíséreltem meg a lehetetlent

tavaly Szárszón odaálltam a sínek közé
 próbára

esett az eső és én nem éreztem
 semmi különöset
 pedig jött a vonat

köd van kint február haldoklik a
 tél maholnap ismét ránk tör a tavasz
 és roskad a hó és már cseperészet
 a bádogeresz

(Az *Éden és a Golgota között* című kötetből, Po., 1984)

POMOGÁTS BÉLA

Megbékélt lázadó

József Attilának, akinek most századik születésnapját ünnepeljük, nemcsak rövid élete volt zaklatott, hanem most már közel hét évtizedre kiterjedő utóélete is. Annak idején ő kérdezte az utókortól éppen Ady Endre költői sorsát faggatva: „Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta / szóval, tettel és hallgatással is?” Mondjuk ki, József Attila szellemét is többször megölték és megerőszkolták a mögöttünk lévő közel hét évtizedben. Csontjait több alkalommal áthelyezték, megesett, hogy titokban, a nyilvánosság teljes kizárásával (mint 1963-ban, a Kerepesi temető Munkásmozgalmi Panteonjának előkertjébe, annak demonstrálására, hogy József Attila a kommunista párt saját költője volt), eszmevilágát és szellemi örökségét meghamisították, és valóságos irodalomtörténeti bűvészmutatványokkal kísérelték meg az uralkodó hatalom ízléséhez és dogmáihoz alakítani mindazt, amit szellemiségben és eszmékben, költészetben és emberi tanúságtételben hátrahagyott. Igen, József Attila emberi sorsa és költői öröksége, nem egyedül a mögöttünk hagyott közel fél évszázadban (1945 és 1990 között), nemegyszer az erőszakos és gátlástalan politikai, illetve irodalomtörténeti mesterkedések kiszolgáltatott áldozata volt.

Szabadjon felidézmem két személyes tapasztalatot. 1991. március 15-én az első szabadon választott kormány művelődési minisztere, Andrásfalvy Bertalan József Attila-díjjal tüntetett ki (ez a díj az irodalmi, illetve irodalomkritikai munkában elért eredményeket ismeri el). A díjat a Néprajzi Múzeum (egykor a Magyar Királyi Kúria, azaz a legfelső bíróság) patinás palotájában adták át (az Országházzal szemben), s az ünnepséget megelőző percekben felkeresett egy ifjú rádiós hölgy, és megkérdezte: „nem zavarja önt, hogy egy József Attiláról elnevezett díjat kell átvennie?” Őszintén mondom, nem értettem a kérdést, ezért visszakérdeztem, majd döbenten hallottam a magyarázatot: „József Attila kommunista volt.” Nem sokkal korábban, még a rendszerváltás napjaiban láttam egy budapesti kertvárosi utcában (ahol történetesen a szüleim laktak), hogy valakik a József Attila utca tábláját vastagon bekenték fekete szurokkal, és eljutott hozzám annak híre is, hogy újpesti szobrát le akarták dönteni. Régen történtek ezek, talán nem is kellene beszélni róluk, és most, hogy a költő születésének centenáriuma elérkezett, remélhetőleg az egész magyarság, tehát a határon túl élő magyarság is fel fog sorakozni emléke körül.

Azt a kálváriát, amelyet József Attila emléke és öröksége bejárt (és ennek a kálváriának a része volt korábbi „kommunista költőként” történt megdicsőülése is!), mindazonáltal nehéz mellékesnek tekinteni. Igen, József Attilát mondották gyalázkodva fasisztának (Moszkvában, néhány esztendővel halála előtt), mondták magasztalóan kommunistának (egy egész korszakon keresztül, miután a szemé-

lyét övező hivatalos gyanakvás már szertefoszlott 1956 után), aztán próbálták mondani – de most már elítélő módon – ugyancsak kommunistának, hogy aztán éppen az utóbbi másfél évtizedben előkerítsék azokat a különben korábban is ismerhető dokumentumokat, amelyek szerint a fasiszmusról és a kommunizmusról egyformán lesújtó véleménye volt. Ezek a dokumentumok korábban persze egy jól zárt páncélszekrényben várták az idők jelét, amely meghozza feltámadásukat.

József Attila szüntelenül meghalt és szüntelenül feltámadott, e világi Krisztusként, mondhatnám: „lázadó Krisztusként”, akivel mindig kénye-kedve szerint járt el a történelem, a hatalom és a politika. Pedig ennek a mindig megerőszkolt és megalázott szellemnek valódi és a földi létben is felismerhető transzcendenciája van – és ez költészete. József Attila sorsát ugyanis nem a mindenkori politikai kurzusok atavisztikus színjátékai, szellemi kannibalizmusa szabja meg, hanem az a költészet, amelyet küzdve a világgal és a szenvedéssel, költőként mindig diadalmasan létrehozott. Van persze ennek a költészetnek eszmei, közéleti és politikai üzenete is. Figyelní mégis magára a költészetére kell mindenekelőtt: arra az értékvilágra, amelynek maga a költészet – a filozófus Johann Georg Hamann szerint: „az emberiség anyanyelve” – ad a hétköznapi világnál, vagyis a politika és az ideológia világánál magasabb értelmet és küldetést. Talán most már véget érnek a József Attila sorsa és öröksége körül zajló küzdelmek, és felmagasodhat a költő, aki nem pártokkal és doktrinákkal, hanem Istennel és a történelemmel, az emberiséggel és Magyarországgal folytatott dialógust. Az *Óda*, az *Eszmélet*, *A Dunánál*, a *Hazám* költője, akinek centenáriumát most ünnepeljük, és fejet hajtunk azok előtt az értékek előtt, amelyek József Attila művében és szellemében örökké érvényesek maradnak.

JÓZSEF ATTILA BALOLDALISÁGA

Ma már, legalábbis az én tapasztalataim szerint, nem kell a költő emlékének értetlen és indulatos politikai vádaskodásokkal szembesülnie. Ám jóllehet a mögöttünk lévő egy-két évtized kutatásai (a többi között Szabolcsi Miklós, Németh G. Béla, Szőke György, Beney Zsuzsa, Tverdota György, Horváth Iván és N. Horváth Béla könyveire és tanulmányaira gondolok) hitelesen és árnyaltan mutatták be József Attila elhelyezkedését a két világháború közötti magyar szellemi és politikai élet irányzatai között, mégsem felesleges felhívni a figyelmet gondolkodásának és világképének néhány olyan tulajdonságára, amely korábban, főként az iskolai irodalomoktatásban, talán nem kapott megfelelő magyarázatot. Ilyennek vélem például a költő baloldaliságának kérdéskörét.

József Attila, ez mindenképpen vitathatatlan, szocialistának, szocialista költőnek tartotta magát: ezt versek, tanulmányok és nyilatkozatok egész sora tanúsíthatja. Vagyis a két világháború közötti magyar szellemi életben belül a baloldalhoz tartozott: tanulmányozta a Marxtól és Engelstől származó ideológiát, elítélte a tőkés társadalmi rendet, a Horthy Miklós kormányzó nevéhez fűződő hatalmi beren-

dezkedést, és életének egy nem túlságosan hosszú nyúló szakaszán (1931 után) részt vett az illegális kommunista párt tevékenységében. Mindez nem jelentett kivételes írói életutat a két világháború közötti korszakban, midőn a magyar irodalmi élet igen nagy része ellenzékiként és baloldaliként határozta meg magát, gondoljunk akár a Nyugat körül gyülekező irodalomra, akár a népi írómozgalomra. Igaz, ez a két írói tábor nem fogadta el a marxista ideológiát, és idegenkedve vagy éppen elítélő módon tekintett a kommunista mozgalom törekvéseire.

A történelem, tudjuk jól, szinte mindig az uralkodó politikai és hatalmi tényezők játékszere. A „baloldaliság” (és a „jobbaldaliság”) fogalma ilyen módon vált játékszerré a mögöttünk lévő fél évszázadban is: korábban minden, amit az uralkodó hatalom (a kommunista hatalom) értéknek tekintett, baloldali minősítést kapott, hogy azután a rendszerváltás után maga a „baloldaliság” váljon gyanús fogalommal. Holott, talán megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a kommunista rendszer valóságos hatalmi stratégiájának és működésének az igazi „baloldalhoz”, tehát az emberi szabadság és egyenlőség eszményéhez vajmi kevés köze volt, hiszen leginkább éppen a szabadság és az egyenlőség eszményeit csúfolta meg. Mint ahogy a két világháború közötti korszak végén uralkodó rendszernek sem volt igazán köze a „jobbaldaliság” hagyományos értékeihez, azaz a nemzeti függetlenség és a nemzeti identitás értékvilágához.

Hogy az igazi „baloldaliság” valójában mit is jelent, azt egy Babits Mihálytól származó idézettel tudnám hitelesen megvilágítani.

Babits természetesen nem volt szocialista (még a fogalomnak a „szociáldemokrata” vagy „keresztényszocialista” értelmezése szerint sem), de a maga nagy kulturális tradíciókra épített nemzeti és demokratikus elkötelezettsége szerint „baloldali” volt. *Baloldal és nyugatosság* című, 1930-ban keltezett személyes vallomásában olvasom a következőket: „Mi mások voltunk, s nagyobb kockázatot vállaltunk. Nem a politika választott el előzőinktől, hanem éppen az, hogy túl voltunk az ő politikájukon; az ő problémáik minékünk nem voltak problémák; a mieink nem is politikai, hanem világnézeti problémák voltak; tudtuk, éreztük, hogy ezen múlik minden; a magyar politika kicsinyes játék volt csak; mi kérdéssé tettük magát a magyarságot, magát a politikát s emberségünket és művészetünket; átéltünk minden világnézetet, szocializmust és arisztokratizmust, apostolokét és tiszta artistákét; s ha csak szép verseket akartunk – mint Ady mondta, »gyönyörűket írni«: az is több volt, mint egyszerűen csak szép vers, az is tüntetés volt és tiltakozás az egész akkori magyar glóbus ellen, mely nem ismert verset a cigány nótáján túl. Ebben voltunk valahogy mind baloldaliak, azaz ellenzék; noha egymás közt a legkülönbözőbb hitvallással, s egyenként is és évek sorjában, a legkülönbözőbb hitvallásokat járva meg.” Végezetül pedig a következőket jegyezte le: „Az irodalmi baloldal az igazi, azokból rekrutálódik, akik nem engedelmes *girouette*-jei a szeleknek, hanem szabad madarak ellenséges viharok közt; pártjuk az igazság, osztályuk a nép; s ezenkívül egyedül vannak, egyedül az egész világ ellen.”

Mindezt tulajdonképpen (minden személyes nézeteltérésük ellenére) aláírhatta volna József Attila is. Az ő „baloldaliságának” persze nem az irodalom volt a forrása, mint Babits esetében, hanem a külvárosi tapasztalat, a proletárlétezés, a személyes élményvilág. Ezek nyomán fogadta el a marxista elméletet, és csatlakozott az illegális kommunista párthoz, hogy aztán tapasztalatokat: igen kiábrándító tapasztalatokat szerezve ennek a pártnak a körében, radikálisan szakítson kommunista meggyőződésével és kapcsolataival. József Attilát a maga személyes élményei vezették a kommunisták táborába, és ugyancsak a maga személyes élményei érlelték meg benne a szakítás gondolatát, azt az elhatározását, hogy elutasítsa az illegális párt Moszkvából vezérelt ideológiáját, mi több, nyíltan, bírálóként lépjen fel ez ellen az ideológiával és magával a párttal szemben. Természetesen nem ő volt az egyetlen, aki ezt az utat járta be, talán elegendő, ha mellette Illyés Gyulára, Kodolányi Jánosra, Fejtő Ferencre és Radnóti Miklósról, majd az 1945-ös történelmi fordulat után néhány esztendővel a kommunista hatalom valódi arcát felismerő Déry Tiborra, Zelk Zoltánra, Benjámint Lászlóra, Nagy Lászlóra és Juhász Ferencre, vagy éppen az erdélyi Méliusz Józsefre, Sütő Andrásra és Páskándi Gézára, a szlovákiai Fábry Zoltánra gondolok. József Attila és ők egyaránt vállalhatták volna Babits Mihály imént idézett szavait – ezzel együtt megmaradtak a baloldalon, amely természetesen nem a kommunista párt oldala volt.

De térjünk vissza József Attila közelébe. Az ő szocializmusát (eltekintve néhány esztendősi mozgalmi korszakának heveny elkötelezettségétől) nem pusztán a szociális elégedetlenség osztályharcos indulatai vezérelték, hanem társadalomlélektani és etikai megfontolásai is. Van egy *Szerkesztői üzenet* című írása a Szép Szó című folyóirat 1936 áprilisi számában, ebben egy olyan levélíróval száll vitába, aki nehezményezte baloldali radikalizmusát és a vallási tanításokat elutasító meggyőződését. „Őn azt írja – szól az üzenet –, örömmel olvasta néhány olyan versemet, melyekben megnyilatkozik az igaz büntudat, s most mégis megmaradtam hitetlennek. Kedves Uram, én hiszek az eredendő bűnben és ezért vagyok híve a tudományos szocializmusnak.” Majd így folytatja: „Ne feledkezzék meg arról sem, hogy az osztálytársadalmakban azoknak a bűnöknek a tudata, melyek csak azért bűnök, mert büntetés jár értük, homályosítja el az eredendő bűnnek, a szeretet ellen elkövetett bűnnek tudatát (ha ugyan egyáltalában engedi létrejönni), és ez teszi lehetetlenné, hogy megbocsátásra képesek és alkalmasak legyenek az emberek fiai.” Van ebben a kijelentésben (hitvallásban?) valami mélyen keresztény elem, az tudniillik, hogy József Attila az osztálytársadalmak világában tapasztalt anomáliákat (az emberek elnyomását és kizsákmányolását) a felebaráti szeretet parancsolatával szemben elkövetett bűnnek nevezi, és az általa kívánatosnak tartott társadalmi átalakulást az erkölcsi megigazulás fogalmához köti.

Mindennek természetesen semmi köze ahhoz a mereven parancsuralmi ideológiához, amely a Szovjetunióban, különösen Sztálin diktatúrája idején a társadalom megnyomorítója lett, és amely a magyarországi illegális mozgalomban is ér-

vényesült. Következésképp József Attilának szakítania kellett a szovjet rendszerrel és a kommunista ideológiával. Azok az életrajzi, valamint filológiai adalékok, amelyekre a szakirodalom az utóbbi másfél évtizedben rámutatott, valóban meggyőző módon igazolják azt, hogy a költő és a kommunista mozgalom útjának törvényszerűen el kellett egymástól válnia. Nemcsak annak következtében, hogy az illegális kommunista párt, illetve a moszkvai kommunista emigráció szócsöveinek tekintett folyóiratokban (a Társadalmi Szemlében, az Új Harcosban, valamint a Moszkvában megjelenő Sarló és Kalapácsban) durva támadások jelentek meg József Attila ellen, nemcsak amiatt, hogy a moszkvai emigráció (név szerint: Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Madarász Emil, Matheika János és Zalka Máté) által 1931-ben kidolgozott *A magyar proletárirodalom platformtervezete* című dokumentum nemes egyszerűséggel azt állapította meg róla, hogy „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat” (ugyanaz a tervezet Illyés Gyulát és Kodolányi Jánost a „válságba jutott kispolgári intelligencia íróinak, Kassák Lajost pedig „szociálfasiztának” nevezi!), és nem is amiatt, hogy a Szovjet Írók Szövetségének első, 1934 nyarán rendezett kongresszusára nem kapott meghívást, hanem mindenképp előtt annak következtében, hogy rá kellett döbbsennie a szovjet rendszer antidemokratikus és embertelen természetére, valamint arra, hogy a hatalomra került náci-zsarnokkal szemben a szovjet kommunizmus semmiféle alternatívát sem jelent.

A kérdésnek, tehát annak, hogy József Attilát milyen események és megfontolások fordították a szovjet rendszer és a kommunista mozgalom ellen, mára terjedelmes irodalma van. Mindenekelőtt Horváth Iván idevágó tanulmányaira (*József Attila és a párt. Gondolat-jel* 1988. 1. szám, *József Attila kommunizmusa. Irodalomismeret* 1992. 2–3. szám, *József Attila és a párt. In. „Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila. Budapest, 1992) gondolok, ezek igen részletesen tárják fel annak történetét, hogy a költő miért és miként szakított a kommunista mozgalommal. Horváth Iván itt (szemben a korábbi magyarázatokkal, amelyek arra törekedtek, hogy meghamisítsák vagy homályban hagyják József Attila és az illegális párt konfliktusát) egyértelműen kimondja, hogy a költő „1934-ben megszűnt kommunista lenni”. Erre utal különben több tanulmánya és nyilatkozata, így a „proletárirodalom platformtervezetére” adott, 1931 szeptemberében kidolgozott és végül töredékben maradt válasza, valamint egy 1934-ből származó kézirat-töredéke, amelyet Horváth Ivánnak a „*Miért fáj ma is*” című kötetben közölt (imént említett) tanulmánya foglal magába.*

Érdemes idézni ennek a szélesebb körben még ma sem ismert írásnak a szövegét: „E sorok írója költő. Ismeri a tudós szociológusok, közgazdák, politikusok elméleteit. Érteni véli a bolsevistákat, akik azt a hősi lendületet kívánják a munkásoktól, melyben a mindennapi élettől szült apró vágyaikat kellene megtagadniok – persze csak átmenetileg, mindössze harminc-nyolcvan évig – az osztály magasztos gondolatáért. Érteni véli a szociáldemokratákat, akik – éppen megfordítva, mint a bolsevizmus hívei – a megszervezett osztály anyagi, azaz gazdasági és politikai

erejével akarják az egyes munkás, az összes egyes útját egyengetni a mindennapi élet apró, de elengedhetetlen örömei felé. Amazokban egy idejétmúlt hősiességnek aktualizált agresszív gyönyöre tartja a lelket, olthatatlan szomjuk illúzióért sóvárog sör helyett, emezekben a szürke végzet komor, de már-már meghitt gondolata emeli fel figyelmeztető ujját, hogy azért a kevés anyagi jószágért, amely egy munkás-ember ösztönös jóérzésének alapja lehet, az egész, szigorú törvények szerint működő világot át kell alakítani. A költő legalább így látja. És amikor döntenie kell a két tábor között, nem azért fordít hátat a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önként vállalni és kiutalni olyan szörnyű szenvedéseket, amelyeket tizenhét esztendeje napról napra szült a szovjet-orosz tetterő a mai, eléggé örömtelen szovjet-orosz életért, (egy hasonló arányú kapitalista iparosítás sem halmozta volna föl a borzalmaknak azt a tömegét, amely a kommunizmusnak csak a »hősi« korszakát jellemzi), mondom, nem azért vallja magát szociáldemokratának a költő, ha már választania kell, mert visszariad a harctól, ámbar Arkhilokhos nem szégyellte eldalolni, hogy pajzsát, dárdáját elhajigálva menekült a csatából, amit különben Horatius is énekbe foglalt, hanem azért, mert a szociáldemokratáknak nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióik. Tudják, hogy a munkások húst, kávé, sört akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének, s akik szocialisták, azért azok, mert látják, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek fonálára akasztott húsvéti sonka az ő fejük fölött elérhetetlen magasságokban függ.”

Azt, hogy a költő kiábrándult a kommunizmus „hittételeiből” és szakított a kommunista mozgalommal, nemcsak tanulmányok és tanulmánytöredékek igazolják, hanem költemények is. Most nem azokra a klasszikus magaslaton számon tartott nagy költői művekre (az *Eszmélet*, a *Levegőt!*, a *Dunánál*, a *Thomas Mann üdvözlése* vagy a *Hazám* című versekre) gondolok, amelyek költői világa és üzenete a legkevésbé sem felel meg a harmincas évek második felében a kommunista mozgalomban és költészetben kötelező „osztályharcos” szemléletnek, hanem néhány olyan költeményre, amelyet az újabb szakirodalom kimondottan a szovjet rendszer és a kommunista ideológia elutasításaként tart számon. Ilyen mindenképp előtt az 1936 októberében keltezett *Világosítsd föl* című vers, ebben olvassuk az utóbbi évtizedben nemegyszer idézett sorokat: „Talán dűnnyögj egy új mesét, / fasizta kommunizmusét – / mivelhogy rend kell a világba, / a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.” És ilyen költői üzenetként szokás számon tartani az *Ős patkány terjeszt kört* kezdetű költeményt, amely egyszerre ítéli és utasítja el a kommunizmusban és a fasizmusban alakot öltő zsarnoki rendszereket: „S mert a nemzetekből a szellem / nem facsar nedves jakokat, / hát új gyalázat egymás ellen / serkenti föl a fajokat. / Az elnyomás csapatban károg, / élő szívre mint dögre száll – / s a földgolyón nyomor szivárog, / mint hülyék orcáján a nyál.”

Az imént idézett költemény azt a kétségbeesést fejezi ki, amelyet a költőnek a világban széttekintve – az európai zsarnokságok rettenetes hatalmának tudatában

– kellett éreznie. József Attila szívében azonban mindig akadt egy kis zug, ahol életre kelt a reménykedés. Ebben a kétségbeesésről tanúskodó költeményben is végül megszólal valami, igaz, nagyon is elégikus hangú történelmi bizalom. Ennek azonban már semmi köze a kommunista eszmék agresszív messianizmusához: „S mégis bizom. Könnyezve intlek, / szép jövőnk, ne légy ily sivár!... Bizom, hisz mint elődeinket, karóba nem húznak ma már. / Majd a szabadság békessége / is eljön, finomúl a kin – / s minket is elfelednek végre / lugasok csendes árnyain.”

JÓZSEF ATTILA MAGYARSÁGA

Annak a nemzedéknek, amelyhez József Attila is tartozott, a magyarságképét, a nemzet ügyeiben kialakított gondolkodását mindenekelőtt Trianon szabta meg. A trianoni országcsönkítés igazságtalansága következtében mélyen átélt személyes fájdalomhoz képest akkor: a húszas évek elején jóformán háttérbe szorult az 1918–1919-es forradalmak emléke, sőt háttérbe szorult a maradék ország társadalmi és politikai átalakításának ügye is. A trianoni döntések következtében elszenvedett nagy közös sérelmeket szinte minden költő és író megrendüléssel és felháborodással élte át, nemcsak a konzervatív irodalmat képviselő Herczeg Ferenc, Vargha Gyula, Sík Sándor és Bodor Adalárd, nem csupán a nemzeti radikalizmus eszméit megszólaltató Szabó Dezső és Oláh Gábor, és nemcsak a kisebbségi létbe szorított írók, mint az erdélyi Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Kós Károly és Makkai Sándor vagy a felvidéki Mécs László és Fábry Zoltán, hanem a liberális polgári irodalom képviselői, a Nyugat táborának nagyjai, így Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Somlyó Zoltán, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes és az akkor fellépő fiatal költők és írók is, közöttük Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János, Márai Sándor és természetesen József Attila is.

Az útjára induló költő pályakezdésekor is feltűnnek a trianoni versek, nem véletlenül, hiszen diákkorának otthona a húszas évek elején az a Makó volt, amely az új határ szomszédságában naponta szerzett tapasztalatokat a trianoni döntés köznapi következményeiről; első mesterét pedig abban a Juhász Gyulában találta meg, aki maga is a trianoni fájdalom elégikus hangú költője volt. A tizenhét esztendő József Attila egyik korai versében: a *Nem! Nem! Soha!* címűben (amely korábban rendre kimaradt a költő gyűjteményes köteteiből) a következő módon tör fel ez a trianoni fájdalom: „Szép kincses Kolozsvár, Mátyás büszkesége / Nem lehet, nem, soha! Oláhország éke! / Nem teremhet Bánát a rácnak kenyeret! / Magyar szél fog fúni a Kárpátok felett!” A *bús magyar éneke* című versben ugyanez a fájdalom, a korábbi, harciasabb hangoltság után, akárcsak mesterénél: Juhász Gyulánál, elégikus színezetet kap: „Titokzatos messzeségben istent keres magyar hangja, / Régi honát, testvéreit – mást se tehet – siratgatja. / Piros kedve pillangó volt, sárba fuladt ott Erdélyben, / Zöld reménye foszlányai meghaltak a Felvidéken.”

Az ország megcsönkítésén érzett fájdalom az idők múlásával enyhült, nem-

csak József Attila, hanem Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Áprily Lajos és Reményik Sándor esetében is, a költői panaszt az a törekvés váltotta fel (vagy egészítette ki), amely a megmaradt országnak új és tartósabb eszményeket kívánt adni. A trianoni bukás ugyanis arra is rávilágított, hogy az első világháború előtti korszaknak nem voltak olyan közösségi eszményei, nem volt olyan nemzeti stratégiája, amely védelmet tudott volna adni a bekövetkezett nemzeti tragédiával szemben. Nem csak a fiatal József Attila, mások is úgy gondolták, hogy a trianoni végzetten szemben csakis egy új nemzeti felemelkedés fejthet ki hatékony ellenérőt. Ennek a felemelkedésnek (vagy legalább megerősödésnek) a húszas évek új magyar irodalma egyetemleges meggyőződése szerint két igazi erőforrása lehetett (volna): a társadalmi és a kulturális megújulás. A társadalmi megújulás vágya fejlődött ki József Attilának azokban a költeményeiben, amelyek a magyar falu szociális elmaradottságának szorongató tapasztalataival vetettek számot: az *Aratás előtt*, a *Magyarok* (két változatban is), a *Magyar Alföld*, a *Tiszazug* és a *Falu* című versekre gondolok a többi között. Hadd idézzem most csupán ez utóbbi (1934 nyarán keltezett) költeményt:

...Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;
meg-megrebbentik az elaludt
árnyú fűszálat

Alszanak az egek, a mezők.
Ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök.
S a levélrések.

Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.

A magyar falvak sivár elmaradottságát bemutató versek készítették elő József Attila rövid ideig tartó „népi” korszakát, midőn a hazai társadalom radikális átalakulására törekvő Bartha Miklós Társaság tagjai között kereste a szociális reformokhoz elvezető utat. A társaság, amelynek a népi írói mozgalom előkészítésében is volt szerepe, a forradalmakból és az ellenforradalomból egyformán kiábrándult, általában vidéki származású értelmiségi fiatalság gyülekezőhelye volt, és a magyar falusi társadalom átalakításában: a radikális földreformban és a paraszt-ság gazdasági, illetve kulturális felemelkedésében jelölte meg stratégiai céljait. József Attila a társaság keretében a korai „népi mozgalom” kulturális stratégiájának kidolgozását vállalta, ennek során 1930 tavaszán dolgozta ki Fábrián Dánielnek,

a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnökének segítségével a *Ki a faluba!* címet viselő kiáltványt, amely a falukutató mozgalom programját rögzítette. Ennek a programnak az elméleti alapvetése (ezt jórészt a költő készítette) a népi mozgalom nemegyszer romantikus elemekkel (a 19. századi romantikus népi ideológiájának a hagyománya szerint, Petőfi Sándor vagy Arany János felfogását követve) a parasztságban és a paraszti hagyományban jelölte meg a nemzeti kultúra eredeti szellemiségének hordozóját és kifejezőjét. „Ősi kultúrértékeinket – hangzik a kiáltvány érvelése – a magyar paraszt s a paraszti eredetű nép őrizte meg, de az ő lelkében feküsznek hatékonyan az idegen kultúráknak mindama rétegei is, amelyek megmagyarosodtak, amelyek tehát alkalmasak voltak, hogy a magyar szellem megélje őket. Szálljatok alá és lépjetelek fel!”

Ennek az érvelésnek a nyomán jut arra a következtetésre, hogy mindazok a társadalmi, politikai és szellemi áramlatok, amelyek a huszadik században Magyarországon is teret nyernek, csak akkor érhetnek el hiteles és hatékony eredményeket, ha a magyar nép (a magyar parasztság) tapasztalataira épülnek és ennek lelkeségét fejezik ki. „A magyar észjárás formáit – állapítja meg a röpirat –, amelyek nélkül pedig magyar bölcsélet nem lehetséges, a paraszti okoskodásban találjátok. Ne csak Kanttól és Husserltől, ne csak Hume-tól és Russeltől, ne csak Descartes-tól és Bergsontól tanuljatok! Német szellem, gall szellem, angolszász lélek – német, gall és angolszász módon jut és juttat el a közös, egyetemes igazsághoz. Nem giliszta a magyarság sem, hogy fölvgadalódván tovább éljen. Halljátok meg a nép hangjait és szólaljatok meg!” Végül mindebből ezt a következtetést vonja le: „Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk. A kuvasz nem ölbe való, a japán pincsi nem alkalmas a kondaterelésre, nem is azért úri huncutság a politika, mintha népünk bárgyú vagy ostoba volna. Hanem mert nem az övé. Nincsen szocializmusunk, nincsen konzervativizmusunk. Forradalmaink véletlenek – nem a múltból nőnek, hanem a pillanatból. Ellenforradalmainkat nem hagyományok szerelme hajtja, hanem a kiváltságok visszasóvárgása. Újkori politikai történelmünk Holubárok új udvara. A magyarországi szocializmus és fasizmus, demokratizmus, liberalizmus és imperializmus mind-mind melegházi növények, nem a magyar lelki forma tartalmi, hanem maguk is formák, valóságatlan formai levezetések, *puszta dedukciók*, nem a magyar nép tapasztalatainak összefoglalásai. A leninizmus orosz – ott meg is csinálták. A fasizmus olasz – ott meg is csinálták. Az angol munkádemokrácia angol – ott meg is csinálták. Marx, Engels, Bebel szociáldemokráciája német, ott meg is csinálták. A társadalmi racionalizmus francia – ott meg is csinálták. Nem kérjük most, hogy ki milyen módszerekkel kívánja megmenteni nemzetünket. Akár szocialisták vagytok, akár fasiszták, akár liberalisták, akár imperialisták – első teendőtok nem az, hogy a népet tanítsátok, hanem, hogy a néptől tanuljatok.”

A falukutató mozgalom csak rövid időre vonzotta magához József Attilát, ezt követve mélyedt el a marxista elmélet tanulmányozásában és csatlakozott az il-

legális kommunista mozgalomhoz. Költészetének szociológiai vonatkozásában és, hogy így mondjam, „tájrajzában” is feltűntek ennek az eszmei fordulatnak a következményei. A falu népe helyett a külvárosok nem kevésbé sivár életviszonyokra kárthatott népét és a falusi környezet helyett a külvárosok elhanyagolt világát idézték a harmincas évek közepének költeményei. Így az *Elégia* című, 1933 tavaszán keltezett költői mű, amely nemcsak a külvárosok vigasztalan képét mutatta be, hanem a költő elemi szolidaritását is kifejezésre juttatta az ott élő emberek iránt:

Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?

Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatsz,
óh lélek! Ez a hazám.

József Attila érdeklődését és gondolkodását a harmincas évek elején a marxista elmélet tanulmányozása, illetve az illegális kommunista mozgalomban végzett munka (például elméleti szemináriumok vezetése) kötötte le. A nemzet, mint orientáló fogalom, azonban ebben a „mozgalmi” időszakban is jelen volt eszmélkedésében, ezt igazolja például a húszas évek végén, a harmincas évek elején papírra vetett *Esztétikai töredékek* című tanulmányvázlata, amelyben a költészet mibenlétéről kialakított nézeteit kívánta összefoglalni. Ezeknek a nézeteknek az egyik központi fogalma az „ihlet”, amelyet a költő az esztétikai jelenségek legfontosabb kategóriájaként értelmezett. „Ihlet szóval – fejtette ki – a műalkotás mivoltát kívánom jelölni, eltekintve a mű értékérvényétől. Ha nincs ihlet, úgy nincs művészet sem, és akkor valóban csak az alak ragyogásáról, meg az eszme tündökléséről beszélhetünk, mint amaz Aquinou Tamás. Ebben az esetben azonban a költészet sem egyéb, mint fogalmak szabatos, esetleg homályos adata.” Majd, miután a fogalmi gondolkodás és a művészi intuíció természetét és esztétikai szerepét jellemezte, az „ihlet” fogalmát a nemzeti kultúra (a nyelvi kultúra) összefüggésrendszerében helyezte el, mintegy az „ihlet”, pontosabban a „közös ihlet” kategóriájával értelmezve a kulturális közösség, a nyelvi közösség, a nemzeti közösség összefogó erejét. Az intuíció, József Attila értelmezésében „a legszorosabban vett egyénnek a szellemisége”, ezzel szemben, „egy másik közös szellemiség az ihlet. Így leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet. És tényleg, valamely köl-

temény ihletét nem fordíthatjuk le, mert az ragaszkodik kiválasztott változtathatatlan alakjához. Amikor verset fordítunk, új, saját nemzetünk ihletével adunk formát.”

A költő esztétikai, illetve filozófiai gondolkodása tulajdonképpen mindig „eretnek” jelenségnek számított a harmincas évek hivatalos kommunista ideológiájához viszonyítva. Elméleti írásai, például az imént idézett *Esztétikai töredékek* vagy az 1938-ban a Szép Szó című folyóiratban közölt *Hegel, Marx, Freud* című tanulmánya, arra utalnak, hogy a nagyon is szűk gondolati körben mozgó „pártszerűnek” tekintett marxista teóriát újszerű eszmetörténeti hagyományokkal igyekezett kiegészíteni. Egyrészt visszatért Hegel eredeti gondolataihoz, másrészt az esztétikai okfejtésben nagy teret adott az olasz művészetfilozófus Benedetto Croce tanításainak (amelyek a marxista esztétika „tükröződés” elméletével szemben a művészi intuíció jelentőségére hívták fel a figyelmet), illetve a szűkebb látókörű marxista lélektanál szemben nagy szerepet szánt a bécsi pszichoanalitikus Sigmund Freud elméletének, pontosabban arra törekedett, hogy valamiféle szintézist hozzon létre Marx és Freud tanításai között. Mindez természetesen nem fért el abban az ideológiai keretben, amelyet az illegális kommunista párt művészeti elvei meghatároztak.

Mint ezt korábbi fejtegetéseink során igazolni kívántuk, a harmincas évek közepétől József Attila nem tekinthető kommunistának, de nem tekinthető ortodox marxistának sem. (E kettőt különben érdemes megkülönböztetni, minthogy az első a politikai, mozgalmi, a második az eszmetörténeti, ideológiai fogalmak körébe tartozik.) Éppen kései költészetének nagy költeményei: (időrendben) *A Dunánál*, *a Thomas Mann üdvözlése* és *a Hazám* tanúsítják azt, hogy mind a „magyarságra”, mind az „európaiságra” vonatkozó nézetei mennyire mások voltak, mint a szűk látókörű és szektáriánus mozgalmi politikusok és irodalmárok tantételei. És természetesen mások voltak, mint a korszak pusztán a trianoni sérelmeket újra meg újra felelevenítő és korszerűtlen illúziós ábrándképek közé menekülő nacionalizmusának nézetei. Talán éppen ez a most említett három klasszikus költemény mutatja József Attila magyarságélményének és elkötelezett hazafiságának jellegzetes vonásait: a közép-európai szolidaritás eszméjét, az európai hagyomány és szellem iránt érzett ragaszkodását és népi (plebejus) hazaszeretetét.

Kezdjük talán e harmadikkal, a plebejus hazafiság és magyarságélmény nagyszabású vallomásával. A hazaszeretet érzését a magyar költészet hagyományosan mindig személyes átéléssel fejezte ki, minthogy a költő mindig személyes fájdalomként élte át az országot és a nemzet veszélyeztetettségét, és tudjuk jól, hogy ez a veszélyeztetettség szinte mindig fennállott a magyarság ezeréves története során. A nemzetet féltő, a haza iránt érzett elkötelezettségét kifejező költészet természetesen a két világháború közötti korszakban is igen erős volt, és a kor nagy költői szinte közös kórusban adtak hangot hazafias érzéseiknek. Babits Mihály *Hazám!*, Kosztolányi Dezső *A magyar romokon*, Reményik Sándor *Eredj, ha tudsz!*, Illyés Gyula *Haza a magasban*, Dsida Jenő *Psalmus hungaricus* című versei (és hosszasan sorolhatnánk az idevágó versek címeit!) rendre a haza iránt érzett féltő

ragaszkodásról tettek vallomást. Ennek a vallomásnak egy plebejus módon, tehát a nép elkötelezettségében gondolkodó költő nézőpontjából megfogalmazott változata József Attila 1937 májusában írott, hét szonettből felépített *Hazám* című verse. Ez a költemény a dolgozó nép kiszolgáltatottságát és sérelmeit fejezi ki, s ennek a plebejus nézőpontnak a kialakítása révén különbözik a korszak hazafias verseinek nagy többségétől.

József Attila lázító tényeket vesz sorra, magának a népnek a tehetetlenségét is szóvá teszi. Mégis költői érvelésének végén a nemzetféltés és a hazaszeretet nagy lírai vallomását adja, arra is utalva, hogy a magyar nép immár mostoha történelmének egy újabb válsága periódusához érkezett:

S mégis, magyarnak számkivetve,
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szívedbe,
hadd legyenek hűséges fiad!

Totyogjon, aki buksi medve
láncon – nekem ezt nem szabad!
Költő vagyok – szólj ügyészedre,
ki ne tépje a tollamat!

Adtál földmívest a tengernek,
adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,

hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
add meg boldogabb énekem!

Hasonlóképpen a személyes magyarságélményt fejezi ki igen nagy költői intenzitással, egyszersmind ezt az élményt tágítja valóságos közép-európai hitvallássá *A Dunánál* című, 1936 júniusában született nagy költemény. Valójában ez a vers is a két világháború közötti korszak „trianoni” dilemmájára keres megoldást. A trianoni végzetre válaszoló magyar költők őszinte fájdalommal siratták el elveszített szülőföldjüket és a történelmi országot, a gyász érzésébe mindazonáltal nem vegyült el a bosszúállás, a nemzeti gyűlölködés szelleme. Aki a Trianon után, kiváltképp a harmincas években született magyar irodalmat fellapozza, bizonyosságot szerezhethet arról, hogy ettől az irodalomtól távol állott a gyűlölködés szelleme. Az az indulatos retorika, amely a politikai életben és a sajtóban rendre megjelent, különben nem csak a magyar politikában és sajtóban, hanem az utódállami „kisantant” politikában és sajtóban is. A magyar írók sohasem beszéltek gyűlölettel a román,

a szlovák, a szerb népről és kultúráról, ellenkezőleg, igyekeztek termékeny és békítő kapcsolatokat kiépíteni ezekkel a kultúrákkal, egy mindenképpen kívánt és remélt általános európai és közép-európai kiengesztelődés és együttműködés érdekében. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és később Illyés Gyula, Németh László és József Attila munkássága széles körű és gazdag bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy irodalmunk mindig is kereste a közép-európai (a Kárpát-medencei) összefogás lehetőségét, és jó lelkiismerettel kezdeményezte a Duna-völgyi kulturális, szellemi kapcsolatokat.

A haza fogalomköre a trianoni tapasztalatokra reflektáló irodalom következtében bizonyos mértékig átalakult, ennek révén megújult, megerősödött és gazdagodott. A Babits és Kosztolányi, Kós Károly és Reményik Sándor, Illyés Gyula és József Attila által hirdetett új nemzeteszme ugyanakkor nem járt együtt elzárkózással, nem vezetett a kulturális izoláció kísérletéhez. Ellenkezőleg, irodalmunkban talán sohasem volt olyan erős a közép-európai összefogás gondolata, a Duna-tájon élő népek együttműködésének vágya, mint éppen a két világháború között. Ez a gondolat nagy történelmi hagyományokra épült: Kossuth Lajos és Teleki László eszmei örökségére, Ady Endre és Jászi Oszkár ideáljaira. A dunai együttműködés eszméi erősödtek fel a román írókkal kapcsolatot kereső Babitsnál, a szerb irodalommal ismerkedő Kosztolányinál, a közép-európai népek lelki rokonságáról érkező Németh Lászlónál és természetesen a cseh és román költőket fordító József Attilánál. A közép-európai (Duna-völgyi) orientáció legnagyobb költői megfogalmazása is József Attilához fűződik. Az 1936 júniusában írott *A Dunánál* című nagyszerű költeményre gondolok, amely egyszerre személyes vallomás és nemzetstratégiai állásfoglalás. Ennek a költeménynek a zárószakaszai tanúskodnak a költőnek arról a meggyőződéséről, hogy a nemzeti sors őszinte vállalását a közép-európai nemzetek megbékélésének szolgálatával kell kiegészítenie:

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavargó
e szívben, mely e múltnak már adósa
szeléd jövővel – mai magyarok!

...Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövő, s
egymást ölelik lágy hullámai.

A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Végül azt is meg kell állapítanunk, hogy József Attila nemzeti és közép-európai elkötelezettségét egy általános európai érdeklődés és elkötelezettség egészítette ki. Ez az elkötelezettség eleve mást jelentett, mint a kommunista mozgalom úgynevezett „proletár internacionalizmusa”, mivel a nemzetek közötti szolidaritás ügyét nem rendelte alá sem a nemzetközi kommunista mozgalom, sem (mint különben igen sok nyugati demokrata író, mondjuk, a feddhetetlen erkölcsiségű Romain Rolland-tól a kommunista párt híveként tevékenykedő Louis Aragonig) a Szovjetunió érdekeinek. Az az európai orientáció, melyet József Attila képviselt azoknak a két világháború közötti magyar íróknak (Babits Mihálynak, Kosztolányi Dezsőnek, Márai Sándornak, Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, Radnóti Miklósnak és másoknak) az eszmei tájékozódásával állott párhuzamban, akik mindenekelőtt az európai (mondhatnám így is: a keresztény) humanizmus és erkölcsiség hagyományai nyomán ítélték meg a kontinentális viszonyokat, tehát egy értékelvű gondolkodás nyomán, és éppen ennek az értékelvűségnek a jegyében utasítottak el mindenfajta totalitárius hatalmi berendezkedést, tehát nemcsak a német és olasz fasizmust, hanem a szovjet bolsevizmust is.

Európa – a francia földön ösztönző hatásokat kapott, a nagy európai kultúrákban kiválóan jártas – József Attila számára nem pusztán földrajzi vagy történelmi fogalmat jelentett, hanem személyes élményt, emberi és költői identitásának egyik meghatározóját (ahogy identitásalkító tényező volt számára a külvárosi világ, a szocializmus eszméje, a magyarságélmény, a szerelem vagy az Istennel való találkozás is!). Költészetében nem egy alkalommal tűnt fel az Európaiság gondolata, és ezt mindig természetes módon tudta egybefogni a magyarság iránt érzett elkötelezettségével. (Akárcsak Babits, Kosztolányi, Illyés, Szabó Lőrinc, Németh László, Radnóti Miklós, Vas István és Weöres Sándor – a korszak szinte mindegyik irodalmi kiválósága.) „Magyar vagyok, de európai” – tett József Attila beszédes vallomást egyik korai versében, az 1925 augusztusában keltezett *Viszem a földem* címűben.

József Attila európai tudatosságának és hűségének bizonyára leginkább ismert és méltányolt megnyilatkozása az 1937 január elején írott *Thomas Mann üdvözlése* című költemény. Valójában alkalmi versnek készült, a nagyszerű német író budapesti látogatására, akit a Szép Szó szerkesztősége hívott meg, és a Magyar Színház ünnepi estjén kellett volna a költőnek felolvasnia, ezt azonban a rendőrség betiltotta, így csak a folyóiratban jelenhetett meg. Thomas Mann számára természetesen lefordították a költeményt, és ő nyilatkozott is arról (a Magyar Hírlap munkatársának), hogy milyen mélyen hatott rá a költő gesztusa. A gesztus az akkor már régóta emigrációban élő és hazájában nemlétezőnek nyilvánított írónak

szólt, a költemény mindazonáltal ennél jóval nagyobb fontosságot kapott: az európai humanizmus eszményeihez ragaszkodó magyar irodalom kollektív hitvallásának rangjára emelkedett. József Attila ugyanis nem pusztán a *Buddenbrook ház* és a *Varázshegy* írója előtt tisztelgett, hanem a tradicionális európai értékek előtt is, hiszen maga a Budapestre látogató író ezeknek az értékeknek az akkor már üldözött képviselője és szimbóluma volt. A költemény igen bensőséges módon, mintegy az európai írók közösségének eszméjére utalva (Thomas Mann mellett a nemrégiben meghalt Kosztolányi alakját is felidézve) tett hitet az európai humanizmus hagyományos értékei: az egyéni szabadság és a közösségi szolidaritás mellett, és utasította el a „szörny-államok” zsarnokságát és a zsarnokságok „ordas eszméit”. Bizonyára (az iménti fejtegetések következtében is kijelenthetően) nemcsak a szélsőjobboldali zsarnokságokat és eszméket, hanem a szélsőbaloldaliakat is. De lásuk magának a költeménynek a szövegét:

Párnás szavadon át nem üt a zaj –
mesélj arról, mi a szép, mi a baj,
emelvén szívünk a gyásztól a vágyig.
Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulkan ránk ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közénk hatol –
meddig lesz hely, hol fölolvashatol?...
Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,
de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők – szabadok, kedvesek
– s mind ember, mert az egyre kevesebb...
Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaít.

JÓZSEF ATTILA ISTENHITE

Van József Attilának egy levele, tanárához, Galamb Ödönhöz írta 1923. december 8-án, ebben olvasom a következőket: „Most művészetbeli megújulás előtt állunk, amit elég keserves lesz keresztülvinni, mert még nincs meg az új etika, ami pedig még Krisztus etikájától is sokban fog különbözni. Én úgy képzelem el, hogy cirka olyan arányban tér el az új testamentumtól, amilyen arányban az új testamentum az ótól. És ez nem bolondság, ezt én erős hittel hiszem és így vélek el-

jutni az én életem értelméhez, hogy azután megtaláljam az élet (és a létezés) értelmét. Ez összefügg szervesen az Isten-hittel és itt figyelmeztetem Ödön bátyámat arra az álomra, amit Makón már elmondtam, hogy én az Istent új és igazi valójában fogom megmutatni.” Lehet, ez nem közönséges ambícióra vall, a költő, szerencsére, később feladta ezt a „legújabb testamentummal” kapcsolatos tervét, arról azonban sohasem mondott le, hogy számot adjon az Istennel (az isteneszmével, a megváltással, a transzcendens léttel) folytatott szellemi küzdelmeiről. Ezek a küzdelmek, akár csak Ady Endre vagy Babits Mihály esetében, egész személyiségét megmozgatták, ennek a személyiségnek a legbenső lényegére hatottak.

A költő „istenhite” és „kereszténysége” (és ezeken a fogalmakon mást kell értenünk, mint általában szokás) igen változatos, időnként egymásnak ellentmondó érzéseket és meggyőződéseket foglalt magába. Szerepe volt a szinte gyermeki módon naiv vallásosságnak, az intellektuális istenkeresésnek, az ideológiai tantételekre hivatkozó istentagadásnak, az emésztő Isten utáni vágyakozásnak, a megváltás lehetőségéről lemondó kétségbeesésnek és az élet legmélyebb „bugyraiból” (a szó Dantétól, pontosabban magyar tolmácsától: Babits Mihálytól való, és az *Isteni színjáték* első részének: a *Pokolnak* a reménytelen világára utal), tehát az élet legmélyebb „bugyraiból” felemelkedő és a megváltást kereső reménynek. Tehát mindennek, ami egy emberi lény és az Isten viszonyára egyáltalán rányomhatja a maga bélyegét. Ebben a tekintetben alig találunk huszadik századi irodalmunkban olyan költőt, aki a hagyományosan materialistának és istentagadónak mondott József Attilához hasonló mélységben és intenzitással élte volna át az Isten és az ember viszonyának drámai tapasztalatait vagy a bűnbeesés és a megváltás misztériumát. Ebben valóban Ady és Babits és a későbbiek során Reményik Sándor, Dsida Jenő, Rónay György, Pilinszky János és Szilágyi Domokos lehetnek az eszmei és sorstársai.

A mögöttünk lévő évszázad magyar vallásos és istenkereső költészetéről viszonylag kevés tartalmas okfejtést mutathat fel az irodalomtörténet-írás. Nem véletlenül, hiszen az általában és kényszerű módon a marxista teóriákhoz igazodó tudományos vizsgálódás többnyire néhány lapos megállapítással intézte el a költők és az írók vallásos élményeit, és kevesen akadtak (például az iszehenitnek a költészetben kimutatható hatásáról értekező Sík Sándor, az Ady vallásosságával elmélyülten foglalkozó Rónay György, a Babits kereszténységét bemutató Rába György, a keresztény irodalmat a maga folyamatában leíró Rónay László), akik hiteles elemzések tükrében ábrázolták volna az istenhit és a vallásos élmény szerepét a huszadik század magyar költészetében. József Attila istenhitének bemutatása pedig kivált a kevéssé tárgyalt irodalomtörténeti témák közé tartozott, ebben a vonatkozásban Sík Sándor 1948-as akadémiai székfoglalója (*József Attila istenélménye*) és Beney Zsuzsa egy igen alapos és gazdag, 1977-ben a *Vigilia* című folyóiratban közreadott tanulmánya (*József Attila két késői versének Isten-képe*) jelentenek kivételes teljesítményt.

Holott a vallásos költészet (az istenhit, az istenkeresés vagy éppen az Isten-

nel folytatott lelki küzdelem) mindig is jelen volt a modern magyar költészetben, irodalomban. Éppenséggel irodalmunk legnagyobb alkotóinál, akiknek istenhitét és vallásosságát különben nem mindig ismerte el autentikusnak a keresztény oldalon megszólaló irodalomértelmezés és -kritika. A vallásos, illetve keresztény szellemiség és ennek értékvilága folyamatosan érvényesült irodalmunkban, ez a folyamatosság azonban nem volt egységes: az istenhívő vagy istenkereső költészetnek és a vallásos érzésnek (egy időben) többféle változata is érvényesült. Így létezett egyfajta „esztétikai” vallásosság, erről Babits Mihály *Esztétikai katolicizmus* című kis jegyzetében a következőket állapította meg: „a katolikus szellem múltjával, kincseivel való átvivődés”. Egy másik változat talán a „népi” vallásosság lelki forrásából eredt, azok a költők (például Juhász Gyula, Sík Sándor, Mécs László), akik ezt képviselték, a paraszti vallásosság, a keresztény ünnepkör hagyományos élményeit, az egyszerű emberek áhítatát szólaltatták meg. Egy harmadik változat az evangéliumi szellemiség követésében öltött alakot, ennek a változatnak a képviselői (például Babits Mihály, Sík Sándor, Rónay György, Weöres Sándor, Radnóti Miklós, Dsida Jenő) a vallásos érzés egy nagy hagyománya nyomán (a Kempis Tamás híres lelki útmutatójának címe szerint) „Krisztus követésére”, az „imitatio Christi” eszméjére és moráljára alapozták világméjükét és magatartásukat. Végül a vallásos költészet talán leginkább átszellemült változata maga az imádság, a közvetlen odafordulás Istenhez, a hozzá intézett könyörgés, midőn a lélek felemelkedik teremtőjéhez és átadja magát neki. Ez a költészet, amelynek ugyancsak vannak hiteles magyar példái (így Babits Mihály, Rónay György és Pilinszky János lírájában) a transzcendens szemlélet magaslátára emelkedik, és benső lényege szerint a misztikával érintkezik.

József Attila vallásos költészete igazából mindegyik imént említett kategóriába besorolható, és mellettük besorolható még egy továbbiba, amelyet az istenhittel folytatott, az istenhitért folytatott benső küzdelem jelöl meg, és amelynek hasonlóképpen fontos eleme az emésztő büntudat, illetve a megtisztulás sóvárgó vágya. Az igen korai (1922 júniusából való) *Fohászkodó ének* az esztétikai istenélmény hagyományai szerint rajzol képet, szinte a parnasszisa költészet eszközeivel, az Istennel történő találkozás nagyszerű érzéséről: „A szívem ócska, istenes, remek / Szelence s rajta nem fogott a rozsdá. / Nyitott tenyéren nyujtom a magosba, / s hajnalbíbor ércén megremeg.” József Attila közismert „betlehemes” költeményei: a *Betlehem* és a *Betlehemi királyok* a „népi” hagyomány, a betlehemezés népszokásának idillikus vallásosságát idézik fel, lássuk most csupán a pódiumon is gyakran felhangzó másodikat: „Irul-pirul Mária, Mária, / boldogságos kis mama. / Hulló könnye záporán át / alig látja Jézuskáját. / A sok pásztor mind muzsikál. / Meg is kéne szoptatni már. / Kedves három királyok, / jóéjszakát kívánok!”

A versek egy része, különösen a korai költemények, egyféle naiv, mondhatnám gyermeki istenhitről tanúskodnak, ezek mutatják leginkább azt, hogy a költőre milyen mélyen hatott az evangéliumok lelkesége. Ezek a versek mintegy szemé-

lyes viszonyt hoznak létre a költő és Isten között, és a mindennapi élet, mondhatni, a külvárosi valóság egyszerű világának mozzanatait felidézve beszélnek a költő istenszeretetéről. A több kínálkozó példa (1925 májusából az *Isten*, ugyanezen év őszéről az *Isten*, 1928-ból az *Isten* és több hasonló költemény) közül egyedül az 1928 elején írott, majd szövegében 1934-ben véglegesített *Istenem* című verset szeretném idézni:

Dolgaim elől rejtegetlek,
Istenem, én nagyon szeretlek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
segítnék kiabálni néked.

Ha nevetnél, én is örülnék,
vacsora után melléd ülnék,
pipámat egy kicsit elkérnéd
s én hosszan, mindent elbeszelnék.

A szinte gyermeki istenhit együtt jár az Isten ellen forduló lázadással, az istenhit megtagadásával. József Attila életének és világméjükének különben is állandósult mozgatója a lázadás: pályakezdő költőként „a szépség koldusaként” fordult szembe a felnőtt emberek társadalmával, a magyar vidék sivár viszonyain felháborodva csatlakozott a falukutató fiatalok ellenzéki törekvéseihez, a külvárosokban szerzett tapasztalatok következtében vállalt szerepet a társadalmi forradalmat hirdető kommunista mozgalomban, a mozgalomban tapasztalt embertelenségek és az őt személyében is sértő igazságtalanságok nyomán szakított az illegális párttal, valójában elmondható, hogy a csatlakozás és az elkötelezettség gesztusaival szinte egy időben mindig megjelentek az elégedetlenség és a lázadás gesztusai. Ez történt a gyermeki istenhit és istenszeretet vallomásaival egy időben is, az Isten ellen lázadó versek tulajdonképpen nem a tudatos szembefordulás vagy tagadás dokumentumai, inkább érzelmi indulatkitörések, amelyek nem annyira Istent, inkább a társadalmi konvenciókat tagadják meg. Világos példája ennek a nevezetes *Tiszta szívvel* című vers (1925 márciusából), amely polgárpukkasztó kijelentésekkel indul: „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám”, hogy azután a lélek tisztasága, vagyis egy – az Isten által megjelölt – képzet mellett tegyen hitet: „halált hozó fű terem / gyönyörűszip szívemen”. És ezt az inkább társadalmi, mint bölcséleti lázadást fejezi ki József Attila egy másik sokat idézett költeménye, az 1929. április 29-én keltezett *Lázadó Krisztus*, amely lázadó indulattal, mégis személyes közvetlenséggel, azaz tulajdonképpen személyes istenhittel kéri számon az Úron az e világi igazságtalanságokat:

– Ó Uramisten, ne légy Te a Jóság!
Ne légy más, mint az Igazságos Úr.

Több kalászt adj, de azért el ne vedd a
Rózsát.

Vagy ne maradj vén Kozmosz-palotádba,
Gyere ki, nézd meg – szolgád mit csinál?
Ronggyá nem mosná élet-subád ember
Átka.
S Neked könnyű vón a tövist letörni.
Tanulhatnál még tőlem is, Uram –
Én töröm s nem lesz vacsorám, csak – föld: egy
Ölnyi.

A telked azért mégis tisztítom csak.
És már egy nagy, sajtó gerinc vagyok –
Sokat görnyedtem, ne kívánd, hogy eztán
Rontsak.

József Attila istenhitét természetesen nem lehet a huszadik századi magyar költészet nagy hitvallóinak, így Babits Mihálynak, Sík Sándornak, Reményik Sándornak, Rónay Györgynek, Dsida Jenőnek vagy Pilinszky Jánosnak az istenhitével összehasonlítani, ámbár időnként nekik is meg kellett hitükért küzdeniök. Az a költő, aki gondolkodásának legáltalánosabb törvényei szerint mindig is valamilyen kettős fénytörésben szemlélte és ítélte meg tapasztalatait és felismeréseit, az Istenrel való személyes viszonyában is egyféle kettős hajlammal engedelmeskedett: igaz áhítatot kifejező verseiben is időnként feltetszett a lázadás vagy a kétely, és látványosan Isten nélküli költeményeiben is valamiképpen benne rejlett a transzcendencia iránt érzett vágy, esetleg a transzcendencia lét sejtelme. Legnagyobb versei közül két olyan költeményre gondolok, amelyek különben szövegszerűen nem utalnak az istenélményre, az egyik az 1933-ban írott *Óda*, a másik az 1934-es dátumot viselő *Eszmélet*. Mint Beney Zsuzsa, aki József Attila istenélményéről és -hitéről a leginkább alapos és felismerésekben gazdag (imént említett) tanulmányt írta, mindkét nagyszerű és igen gyakran (nemegyszer egymástól nagyon is eltérő módon értelmezett) költeményt tulajdonképpen az emberi lét végső titkaiba behatolni kívánó költő gondolkodásának a világában helyezi el.

Beney Zsuzsa arra hívta fel a figyelmet, hogy az *Óda* „a világ természeti harmóniáját, az *Eszmélet* pedig „az emberi világ rendezettségét” szeretné érzékeltetni. „Most, az Isten-kép majdani kialakulására gondolva – olvasom – mindössze az *Óda* nagy biológiai víziójában felismert harmóniára utalunk, s arra, hogy ez a harmónia mennyire általános érvényűen, képszerűségében milyen magasan az egyetlen test szervrendszere felett, az univerzum harmóniájának képeiben jelentkezik. Azt, hogy az *Óda* harmóniája, bármilyen távoli utalásként is, Istenre emlékeztet,

részben annak köszönheti (...), hogy a költő, alighanem tudatosan, bibliai reminiscenciákkal fokozta a vers 4. részének emelkedettségét: A nagy képet bevezető sorok – »S mint megnyílt értelemben az ige, / alászállhatok rejtelmibe!...« minden bizonnyal János evangéliumának bevezetését idézi (»és az Ige testté lett«). Mária-himnusznak, az Égi Rózsát idéző képnek hat ez a rész is: »Vérköreid, miként a rózsabokrok, / reszketnek szüntelen«, s az »Üdvöz légy, Mária« egy sorát csaknem szó szerint megfordító kép: »s méhednek áldott gyümölcse legyen«. A költemény negyedik része tele van a természetet önmaga fölé transzponáló szavakkal: szüntelen, örök (örök áramot, örök anyag, öntudatlan örökkévalóság), csillagképek.” A nagy szerelmi költemény, mondhatnók, a szerelmi érzés transzcendens távlatait sejteti, midőn az érzelmek ívének azt az emelkedését mutatja be, amely a pusztá biológikum világától a lelki folyamatokig, majd tovább, a szerelmi érzés transzcendentális értelmezéséig visz. Az ember, mint az anyagi világ része, éppen a szerelmi érzés által emelkedik fel az anyagi világ fölé, létezése ezáltal mintegy magasabb értelmet kap, ahogy a költő mondja: „csillagképek remegnek benned (...) nap süt, homályló északi fény borong – / tartalmaidban ott bolyong / az öntudatlan örökkévalóság”.

Az *Eszmélet* értelmének teljesebb megfejtése ennél jóval nehezebb feladat, nem csoda, hogy számos irodalomtudós (Szabolcsi Miklós, Szigeti Lajos Sándor, Szuromi Lajos, Tverdota György) foglalkozott értelmezésével, nemegyszer könyvek formájában. A jelen tanulmány természetesen nem vállalkozik arra, hogy ezeket a tudós értelmezéseket bemutassa, csupán jelezni kívánja, hogy ennek a kivételes – egész magyar költészetben a legnagyobbak közül való – költeménynek is lehet egy olyan olvasata, amely szerint József Attilától nem idegen a transzcendencia távlat. Beney Zsuzsa, akinek az *Ódáról* írott sorait ismét idéztem, éppen eme távlat következtében állítja párhuzamba a két költeményt. A következőket állapítja meg. „A világegyetem s benne az emberi lét értelmének és rendjének keresése kap hangot az *Eszmélet*ben is; csakhogy itt nem a felismerés boldogságának, hanem a hiábavaló keresés reménytelenségének hangján. Az *Eszmélet*ben a költő képtelen az átfogó értelemig eljutni; s itt elkerülhetetlenül felmerül Istennek mint negatívumnak a jelentősége is. Az *Eszmélet* univerzuma ugyanis hol az emberi, hol pedig az ember fölötti világ zártságát jelenti (az ember fölöttit itt nem mint transzcendenciát, hanem mint természeti-kozmosztörvényeknek engedelmeskedő – ha engedelmeskedő – világegyetemet értjük), s a költő reménytelenségének és kudarcának oka, hogy nem találja meg azt a kérdezősi módot, mellyel az »egész világ« egyetemes törvényeire kérdezhetne.”

Beney Zsuzsa, ahogy olvassuk, bizonyos kételyt jelent be afelől, hogy a költeményben kialakított nézőpontból rá lehetne látni a természeti világ és a kozmosz fölött sejtethető nem e világi létezésre, magam úgy gondolom, hogy például attól a világméretű, amely a 17-es számmal jelölt szakaszban kitapintható, nem lehet idegen a teremtés elvű világmagyarázat. Legalábbis nyílik út felé az értelmezés felé:

Én fölnéztem az est alól
 az egek fogaskerekére –
 csilló véletlen szálaiból
 törvényt szótt a mult szövődése
 és megint fölnéztem az égre
 álmaim gőzei alól
 s láttam, a törvény szövedéke
 mindig fölfeslik valahol.

Az *Óda* és az *Eszmélet*, ahogy a korábbi fejtegetések megállapításai szerint *A Dunánál*, a *Thomas Mann üdvözlése* és a *Hazám* József Attila érett korszakának klasszikus remekei, egyszersmind a modern magyar költészet legnagyobb alkotásai közé tartoznak. Ami utánuk következik, az már a fájdalom és olykor a fájdalom világából feltöré elemi életösztön (többnyire a szerelmi érzés) költészete. Kétségtelen, hogy ebben a kései (1936–1937-es) lírában is találhatók kimagasló értékű művek (akár a töredékek között). A versek világában azonban már nem a mindenség, a történelem vagy a lélek újszerű rendjét felfedező, avagy ennek kialakítására törekvő költői szemlélet áll, hanem a magányos és reménytelen szenvedés. Ugyanakkor talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy ezekben a kései költeményekben jut el József Attila költészete a modern magyar keresztény költészet magaslataira: az istenkeresésen, az Istenre találásnak azokhoz a megrendítő élményeihez, amelyek nemegyszer a gondviselést ostromló könyörgés, az Istent személyesen megszólító vallomás, általánosságban a misztikus líra magaslatain kapnak hangot. Meggyőződésem szerint ezekhez a versekhez, pontosabban ezeknek a verseknek az istenélményéhez és keresztény misztikájához a modern magyar költészetet tekintve egyedül Pilinszky János lírája hasonlítható.

József Attila kései verseinek megrendítő tragikuma a bűntudat és a szeretet-vágy mélyen átélt érzései között bontakozik ki, ennek során alakít ki új, személyes kapcsolatot Istennel, akinek jóságára és szeretetére akkor is vágyik, ha léte felől elméjében olykor bizonytalanság támad. A bűntudatot mindinkább kilátástalanná váló sorsa és mindinkább elhatalmasodó mentális betegsége váltja ki. 1935 augusztusában *Én nem tudtam* című versében mondja: „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást. (...) Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem (...) Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szívemben, mint ravatal feketül.” De idézhetném ugyanebből az időből *Bűn* című versét is: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem, (...) Hogy bűnös vagyok, nem vitás. / De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más, / Tán együgyű dolog. / Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én...” (Ez a költemény bizonyára összefügg a költő pszichoanalitikus kezelésének eseményeivel.) A bűntudat persze, mint a korszak nem egy keresztény költője esetében, lehet a bűnbánat és a bűnbocsánat forrása, ez történik József Attila esetében is.

A bűntudat mellett a kései versek másik jellegzetes érzése a mérhetetlen és

ki nem elégített vágy a szeretet iránt. Ez a vágy, igaz, az ifjú József Attila költészetét is áthatotta, mégis a halál közelében boldogtalan, mert visszautasított szerelmi érzések nyugtalanító terhe alatt, eszmei és politikai csalódások, kiábrándulások nyomasztó tapasztalatai után mindinkább égetőbb és fájdalmasabb. Hadd idézzem itt a költő (különben az utóbbi évtizedben a szükségesnél talán többet is idézett) pszichoanalitikus feljegyzéseit: a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című szöveget: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítzik szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmiről verték, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek s akit ezen kívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... Így kívánja ő a szeretetet azért, hogy ne bántsák.” A viszonzás nélkül maradt szeretet következményeként átélt gyöttrődés hatja át a kései versek egy részét is. Idézem a *Nagyon fáj* című költeményt (a költő utolsó verseskötetének címadó, tehát hangsúlyos versét):

Kettős teher
 s kettős kincs, hogy szeretni kell.
 Ki szeret s párra nem találhat,

oly hontalan,
 mint amilyen gyámoltalan
 a szükségét végző vadállat.

Utolsó éveinek költészetét teljesen áthatja a szeretethiánynak ez a fájdalma, a megértő szeretet után való sóvárgás. Egyedül a másoktól kapott szeretet enyhíthetné az emésztő bűntudatot, s az önvád és a szeretethiány taszítja a különben is súlyos mentális betegséggel küzdő költőt abba a lelkiállapotba, amelyben véglegesen reménytelennek látja sorsát. Két, 1936 november-decemberéből való versét idézném. A *Ki-be ugrál...* címűben a következőket olvasom: „Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem. / Ha megbolondulok, ne bántatok. / Erős karokkal fogjatok le szépen; (...) Gondoljátok meg. Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, / amíg elkészül ez a költemény.” A *Kiáltozás* pedig a következőkben tesz a szörnyű gyötrelmekről árulkodó vallomást: „Jaj, szeressetek szilajon, / hessentsétek el nagy bajom! / Eszméim közt, mint a majom / a rácsok közt le és föl, / vicsorgok és ugrándozom, / mert semmit sem hiszek s nagyon / félek a büntetéstől.”

A bűntudat és a szeretethiány kettős szorításában József Attila Istenhez emeli föl szívét. Az Isten kegyelme és szeretete lesz a végső menedék, amelynél a szeretetet nélkülöző emberi világgal szemben a bűntudatos szorongásoktól terhelt lélek feloldozást keres. Az utolsó versek tulajdonképpen két eszmei körben helyezkednek el: lehet úgy olvasni őket, mint az egzisztencialista bölcsélet élményszerű

kifejezését, hiszen a költő a „világba vetett”, a „létbe vetett” ember végső árvaságáról és szorongásáról beszél, és lehet úgy olvasni őket, mint a transzcendenciát ostromló e világi kétségbeesés zaklatott vallomását, amely a személyiség megsemmisülésével szemben Istennél keres vigasztalást. Az 1937 februárjában írott *Nem emel föl* című költeményben olvasom:

Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak, Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.

Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
mielőtt magam feláldoznám.

József Attila Istene, és ezt ismét el kell mondanom, bizonyára nem a hitben megbékélők és lelki békét találók és még kevésbé a hitvallók és bizonyágtevők Istene. Nem a tudatos elme vezet el hozzá, hanem a végső kétségbeesés ellen feltámadó elemi életösztönből fakadó remény. Ez a minden keserves tapasztalatot és e világi felismerést megcáfolni igyekvő remény, amely a transzcendenciával szemben érzett kételkedés és a békéltető istenhit közötti határvonalat ostromolja, ez a remény jelenik meg József Attila kései költészetében, így az 1937 márciusában született *Bukj föl az árból* című versben:

Ijessz meg engem, Istenem,
szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból hirtelen,
ne rántson el a semmi sodra...

Meghalni lélekzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal
és úgy nézek farkaszemet,
emberarcú, a hiányoddal!

Innen már csak a lélek végső összeomlásához és az önkéntes halálhoz vezet út, erről tanúskodnak a költő utolsó hónapjainak versei: a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, a *Karóval jöttél...*, a *Talán eltűnök hirtelen...* és *Az Isten itt állt a hátam mögött* (a régebbi kiadásokban *Négykézláb másztam* címmel jelent meg) című költemények. Ezek a versek a magyar költészet kétségbeeséséről és reménytelenségéről beszélő megrendítő vallomásai közé tartoznak, helyük ott van az élettől búcsúzó

Vörösmarty, Petőfi, Ady és Babits utolsó versei mellett. A keresztény hagyománytól sem idegen ez a mélységes mélységekből kiáltó fájdalom, a keresztire feszített Krisztus utolsó szavaira gondolok, az „Eli, Eli, Lama Sabaktani”-ra. Az *Isten itt állt a hátam mögött* című versben olvasom: „Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem.” A verskezdetben kifejezett mérhetetlen magányt és szorongást végül mégis az emberi értékek felmutatása zárja le, valójában keresztény értékeké: „énvelem a hűség van jelen / az üres úrben tántorgó világon”. Mint ahogy az utolsó, 1937. november 24-én írott *Ime, hát megleltem hazámat* című költemény is az egyéni sorson felemelkedve, tőle eltávolodva másoknak kíván emberi boldogságot és szeretetet:

Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.
Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.

Minden bizonnyal ezeknek az utolsó verseknek a „szenvédéstörténete” nyomán vethette össze Pilinszky János (*Az új év elé* című, 1963-as jegyzetében) József Attila sorsát Jézuséval. „Hogy mennyiben volt rokon József Attila sorsa Jézuséval? – hangzik az ugyancsak a transzcendencia világát ostromló katolikus költő érvelése – Hogy mi volt benne a *jézusi*? A tisztasága. Szelíd ereje, amely nem tűrte a kompromisszumot. Persze, ő mint ember, nyilván telve volt emberi gyengékkel, de mint művész, makulátlan volt, s művészi sorsa valóban az áldozati bárányéhoz hasonlított. Egy zavaros korban ő is mindannyiunkért szenvedett, áldozza föl magát, s az agyára boruló téboly inkább vádolja korát, mint tulajdon vétékét.”

KULCSÁR FERENC
Emelje könnyű szél
(*A Dunánál*)

Aranyló, déltáji időben
lejárók ide újra s már örökre
tenni egy kicsiny, benső honfoglalást.
Tenni egy kicsiny, benső honfoglalást.

Mi találtatik,
tudja mind a lélek,
mint naphoz a földet vagy szájhoz a száj,
úgy kötnek engem ma már az évek:
fákról hulló, szomjas látomás,
a magába bukó tisztaság,
s a szél, a messzi szél –
belső tengerről, szívről érkező.
Belső tengerről, szívről érkező.

És ideköt valami egész is,
könnyekkel küzdő, kezdeti láz,
emelkedés, verdeső, szürke szárny,
a virágként nyíló, benső honfoglalás.
A virágként nyíló, benső honfoglalás.

S a lélek mondja tán
keringő, lengő útjain,
ösvénye porán:
elvonuló, szálló nemzetét
legmélyén is fölfedezte már...
emelje könnyű szél, verdeső madár.
Emelje könnyű szél, verdeső madár.

(Édennek *neveztem*, 1975)

FÁBRY ZOLTÁN

József Attila szlovákiai emléke

1.

Sohse járt tájainkon, az ökönyállal befönt őszi Csallóközt éppúgy nem ismerte, mint a fehéren szikrázó téli Tátrát és aki vontatógőzösök inasaként járta volna a Dunát, nem láthatta az általa megénekelte nagy folyó legszebb hajtását, a pisztrángüden bukducsoló és várromokat tükröző Vágot. Tájainkon nem járt, embereit szemre-fülre nem ismerte, de a kossuti zsellér és a pozsonyi gumonyári munkás dalait zümmögte, a prágai magyar diák szépszó-mértékét tanulta, ő maga illegális verseit lapjainknak küldte és e tájak szláv költőinek hangját ízlelgette, fordította. Amikor beteg lett, gyógyírként a stószai fenyvesek várták, de helyette halál-

híre jött meg csupán: a balatonszárszói tragédia. Szlovenszko küszöbét át nem léphette, földünk, levegőnk, vendégszeretetünk nem gyógyíthatta: a halál közbeszólt és mi halottat sirattunk, a magunk halottját, a hiába várt vendéget, rokont és testvért, kit szívünkre már csak gyászkeretes újságpapíron ölelhattunk.

József Attila tizenegy éve halott és ma alakja, költészete, élete és halála állandó magyar napirend: Petőfit és Adyt kivéve költő ennyire eluralkodón nem élt még népében. És ha tegnap Petőfi-legendáról, vagy Ady-kultuszról beszélhattunk, akkor ma mindent eluraló József Attila-imádatnak vagyunk tanúi. Szívekben és intézményesen biztosítva él halhatatlansága. Utcákat neveznek el róla, az egyik népi kollégium nevével büszkélkedik, márványba, kőbe, bronzba faragják, a „nincsen apám, se anyám” árvája, minden magyar Attilája lett. Szelíd keserű csillagdidergése feloldódott:

„A semmi ágán ül a szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.”

Aki a csillagok távlatába énekelte bele magát, akit a csillagok néznek és óvnak, arra az ország is igent bólintott: önmagát becsüli meg a nép, mely József Attilát vállalja:

„mert én velem a hűség van jelen
az üres térben tántorgó világban.”

Ma százezren nézik, látják, hallják és vallják, de a halálhír fojtogató pillanatában Fejtő Ferenc vádlón vágta a magyarok szemébe a keserű igazságot: „Ki látta őt? Néhány barát, a munkás, aki azt írta részvétlevelében, hogy úgy szerette verseit »mint gyerek az anyja tejét«, a villamoskalauzok, üzemi dolgozók, vidéki sofőrök, utódállambeli diákok, névtelenek”. Fejtő megállapítása ezekről a diákokról nem véletlen. Ez tény és történelem: a szlovenszko és erdélyi ifjúság jó termőtalaj volt: csíráztak és csíráztattak, nélkülük a magyar színpad ma szürkébb lenne. A jó mag itt mindig emberség-talajra hullt és a termés az összmagyarság szerűjét gazdagította. Ezek a diákok az erdélyi folyóiratok és szlovenszko újságok révén jutottak közelebb József Attilához és lettek hűségesei, boldog-boldogtalan ízlésűi. „Édes Attilánkról” beszéltek: a legkeserűbb halál költője szájukban mannává hasonult. Komlós Aladár is leszögezi tanulmányában (Magyarok, 1948. január). „Legkövetkezősebben Németh Andor és a »Korunk« munkatársai dicsérik”, de szlovenszko kritikáról, felkarolásról, József Attila külön szlovenszko vonatkozásairól nem tud... 1931-ben jelent meg József Attilának legviszhangtalanabb kötete, a „Dönts a tőkét, ne siránkozz”. Az Út aug. 20-i számában emlékezett meg az elkobzott kötetéről: „Új verskötetet lapozunk fel. Írója: József Attila. Kiadták Budapesten és természetesen – elkobozták. Ez a verskötet: öröm és nyereség. József Attilának eddig is voltak felfi-

gyeltető versei, de nem volt nyílt állásfoglalása. Nem tudtuk hova sorolni és ő sem tudta: hová tartozik. Most már tudja és tudjuk mi is. Tudjuk mi is és köszöntjük bizakodó erőntudatos hallóval, saját versével:

„döntsd a tőkét, ne siránkozz,
ne szisszenj minden kis szilánkhoz!
Ha odasujtsz körül a sorshoz,
az úri pusztaság rikoltoz,
a széles fejsze mosolyog!”

Egy garabonciás fürgeségével jön, vágat és rohan tovább. Csóvavető tetőgyújtó, bizakodó hitet hunyorító, erőt paskoló és felrázó, aki széttép, szétmar, szétnevet, tönkresujtol mindent, ami nem az osztályharcot szolgálja. Még a verset is szétmorzsolja, félredobja, kijátssza, hogy bolondos fintorral annál jobban kisikolthassa, tudatosíthassa a végső harcot... Aki a pesti atmoszférában ilyen hangot tud megütni, azt többé nem kell félteni. Egészséges és erős. Kacagva, bakafántoskodva önti, gyömöszöli a saját erejét, bizakodását másokba, csüggedőkbe, ahol ilyen hangra már képtelenek hittük az embereket. József Attila hangja: egészség, erő, az osztályharc mindig felújuló tavasza”...

Ma lázasan keresik, kutatják, vitatják és dokumentálják József Attila nyoma- it és vonatkozásait és elfeledkeznek Szlovenszkóról, kicsit magunkról, ami nem csoda, hisz négyéves zárjeles életünk még nem oldódott fel. Tegnap helyzeti előnyünket használták ki: az egész magyar nyelvterületen mi, szlovenszkói magyarok éltük a legemberibb, legszabadabb életet és így nem csoda, ha a pesti baloldali írók hozzánk küldték cikkeiket, verseiket, melyek a Horthy-érában ott nem jelenhettek volna meg. A telefonkönyvből böngészünk neveket és szignáltuk cikkeiket és verseiket – a felismerhetetlenségig. Ha ma Az Út-at fellapozom, sokszor nem tudom, kit milyen név illet. József Attila egyik legszebb, fájdalmas erejű mozgalmi verse, a „Lebukott” itt jelent meg (1931. nov. 1.) – névtelenül és csonkítottan: utolsó strófája „elkobozva”. A proletárlét kölöncével béklyózott politikai fogoly keservét, sikolyát maradéktalanul közvetíti itt a költő. Elszigeteltségemben nem ismerem a magyarországi új József Attila-irodalmat és így nem tudom megállapítani, hogy megjelent-e valahol ez a vers.

Sohse fogom magamnak megbocsátani, hogy az eredeti kéziratot küldtem a nyomdába és így az elkobzott negyedik strófa – ha máshol nincs lelőhelye – örökre elveszett. Másik két versénél már óvatosabb voltam és így ezek – noha nem jelenhettek meg – megmaradtak és ma az ismeretlen József Attila-versek sorát szaporíthatják.

[...]

3.

Juhász Gyula, a magyar neobarokk kor e másik vádló öngyilkosa, lelkende-

zi József Attila első verseskötényét bevezető ajánlásában: „Emberek, magyarok, íme a költő, aki indul a magasba és mélybe!” E profétikus mondatot tudatosan húzza alá József Attila, amikor utolsó kötetei cégéréül, költészete mottójaként, fátumos topogással dünnyögi el komplikált haláltánca egyszerű népdalszövegét:

„Aki dudás akar lenni,
Pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.”

Az igazi költészet ára mindig egy ember élete. Értelme, a passió lényege: az áldozati felajánlás. El kell árvulnia, hogy mindenkié lehessen, el kell emésztődnie, hogy mindig és mindenütt mondható legyen: halállal hitelesített életszöveg. Tolsztoj Asztapovója és József Attila Balatonszárszója között nincs különbség. Az egyik fulladt szuszogással ért el a havas indóház petrolfüstös halottas szobájáig, a másik démonoktól űzötten a kerekék alá.

„Kit anya szült, az mind csalódik végül
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül
ebbe fog belehalni.”

A szlovenszkói Magyar Nap egyik siratója e strófához fűzte a halál rejtélyét: „A meghasonlottság tükröződik itt vissza, J. A. csalni nem tudott, de a küzdelmet sem bírta tovább.” Egy másik magyarázat szerint, meghalt, „amikor a közösség számára megfejtett titkok már nem választottak egyéni tragédiájára”.

József Attila pokolból indult, a proletársors mélyéből, de ez adottság korparancsán, történelmi következtetésein túl, a költőnek a magasba rántani nem tudó kreaturális kín rejtélyét, ólomkölöncét kellett megfejtetni, bénultan és ütődötten, „mint akit megnyomott ásás közben a föld”, a titkot, ami a felszín alatt rejtőzve vi-csorog. Ehhez a réteghez csak a gondolattal, a teljességgel vívódó passió jut el. József Attila halála az emberi létprobléma egyre nagyobbodó vákuumát fedi fel: a szeretethiány szívszakasztó valóságát, a szeretetsáfárkodás életdermesztő fogyatékoságát. Élethalál-költészete a szeretet megoldatlanságát példázza – a megoldhatatlanságig. A nyomor partizánja lelke mélyén a szeretet kielégítetlen szerelme-se, a szelíd emberség vágyának hol fogcsikorgató, hol rezignáltan alélt türelmetlen-je. A „csupacsósz világban” a „csupaszív” korrekciót óhajtozó, megváltatlan gyere-ek, elárvult férfi: öltre és ölbe vágyik: Mama és Flóra „nagyon fáj”! A gyerektopor-zékolástól az elcsukló átokig terjed a skála...

„Aki szeretni gyáva vagy”: e paradoxonhoz csak József Attila juthat el. A huszadik század emberisége annyi véres lecke és könnyes ismétlés után sem tanulta meg axiomáját: a szeretet: bátorság, a gyűlölet: kényelmes gyávaság! Megváltó ere-je csak a szeretetnek van: mért nincs Jézusnál nagyobb példa?! A szeretet – még sze-

xuális formájában is – a legnehezebb erkölcsi gyakorlat, nélkülözhetetlen élettani norma: színező és megtartó vitaminszükséglet. Elmaradása, kihagyása zavarokat idéz elő egyénben, közösségben – krízisig, katasztrófaig, háborúig. Háborgásig, örületig! A keletkező úrt, testet mérgezőn, lelket, szellemet fertőzőn azonnal elöntik és eluralják a gonosz démonai. Ady a tizennégyes háborgás különös nyáréjszakáján pontosan fedte fel a vákuumokat, az ellenségnek átengedett tereprészeket: „Tudtuk, hogy az ember esendő”, mert „nagyon adós a szeretettel”. A szeretettörvény lerohanása után a szellem erkölcsét, gátlását kellett kikapcsolni: „Véres, szörnyű lakodalomba Résszen indul a gondolat. Az Ember büszke legénye, Ki ime, senki béna volt.” Szív- és agybénulás nélkül nincs háború, nincs háborgás!...

József Attila szíve tele volt szeretettel, agya tele gondolatokkal. A szeretet melegségre vágyott, társra, bizonyosságra, a gondolat – visszhangra, sorsfordító, változtató szerepre. Törvénybetöltésre! József Attila árva volt és író volt. A szeretet és gondolat nélküli világban fokozott érzékenységgel tapintotta ki önmagán a feltűzelő vákuum réseit. Fokozott szívüktetéssel és ki-kihagyó aggyal próbálja tömködni a réseket... Hiába... „Tejfoggal kőbe mért haraptál? mért siettél, ha elmaradtál?”

József Attila a kitanult dudás. fenékgig kóstolta ki a mélységet, csoda, ha utolsó aléltságában betegen, tehetetlenül a magasba óhajtozik?

„Nem emel föl már senki sem,
Belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.”

Az árvaság határoz meg mindent. És József Attila – akárcsak Ady – Istenhez hanyatló árnyékként, görnyed az ítélet sulya alá: „Vizsgáld meg az én ügyemet, mielőtt magam feláldoznám”. A szeretettudat e felajánlásban végzetesen hiteles szövegezést kapott. A szeretetnélküliség árvája a „zárt világ kilincset” óhajtozsa. A szeretetért, a szeretetnek... e legemberibb lényeknek... áldozza fel magát.

Mi lett a jasszkamaszos hetykeségből, a garabonciás hipp-hoppból: „Én József Attila itt vagyok”... Mi lett a tőkedöntő fejsze elégedett mosolyából?

„Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S amit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom
amíg elkészül ez a költemény.”

Enhusába tép már minden sora: önmagát rágja, önmagát adja egészen és irgalmatlanul. („Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is”)

De az „értelem”, de a „tudás”, de a „gondolat igaza”?!

Utolsó napján Victor Hugo „Ultima verba” című versét fordítgatja. Amikor leírja a strófa befejező sorát: „elpusztult az emberi értelem”, elhajtja a tollat, felkel és elrohan a vonat kerekei alá. Értitek? Belső világát a szeretethiány rágta szét, a kinti világnak ugyanakkor egy Hitler kezd értelmet adni. Ki meri mondani, hogy az emberi értelem nem érte el mélypontját?! Itt csak halállal lehet korrigálni, itt csak kétségbeesett utolsó tettel lehet fellendülni a magasba, a „veszett világból” az egyetlen szabad, tiszta és tisztázó helyre: a keresztre. Áldozattal, döbentéssel, öngyilkossággal. És József Attila „országos volt a pusztulásban”! Nagy halál volt ez: jövőértelmű, népre, országra, világra szóló felajánlás! A szeretet valóságáért, az értelem töretlenségéért: kattogják világba rohanón a kerekek a vércsatakos síneken...

4.

Hitler közbeszólt: áldozati listáján ott van József Attila neve is. „Elpusztult az emberi értelem”: az utolsó lökést a pánik adta meg. Az intellektus pánikja. Mert ne felejtjük el: Hitlerrel szemben – erkölcsleányegből fakadón – elsősorban az értelmi lelkiismeret ágált. A gondolat igaza védekezett a maga módján a barbarizmus és humanizmus kategorikus szembeállításával. Az erőszak szolgálkényszere és az értelem morális parancsa között kellett választani. Aki az utóbbit választotta: védősáncba szorult. De a védekezés neve és neme: antifaszizmus. Emberség egységfrontja, melynek elsőszámú ellensége: Hitler, a parancsuralom modern megtestesítője. József Attila a hatalmi totalitarizmussal szemben – mint egyetlen reális ellenszert a mérték abszolútumát állítja:

„A mindenséggel mérd magad!
Sziszegve se szolgállok aljas
nyomorító hatalmakat.”

A hatalmi primitivizmus nem az ő kenyere: „Célunk... az az életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszméje érvényesül... gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a régi-nél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, magamagát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot.” A veszélyeztetettek, kizsákmányoltak és kiszolgáltatottak országhatárt nem ismerő egységét, összefogását gyakorlatilag értelmezi. A magyar dolgozók osztályöntudatának erősítésére a cseh Bezruč-ot fordítja és Hitler ellenében az ugyancsak cseh Karel Čapek-ot hozza. Nem véletlenül. József Attila tudatosan választja szócsövétül egy olyan nép íróját, aki a magyarnál is jobban érzi és féli a német csizmaléptek ember- és népjogot tipró dübörgését:

„Az uralmi szellem határtalan erőket és eszközöket teremtett, amelyek bármely pillanatban közvetítőivé lehetnek az erőszaknak és rombolásnak. Ma inkább mint valaha szükséges, hogy mozgósítsuk a többi erőket: azokat a közvetítőket,

amelyeknek segítségével megérthetik egymást a népek, az igazságot, amelyek túlhallatják magukat a határokon, a szellemi értékeket... melyek nem engedik meg, hogy az emberi lények és népek egyszerű uralmi tárgyakká váljanak” („Humanizmus”. Szép Szó, 1936. júl.)

József Attila a közép-európai megbékélést eltipró parancsuralmi barbarizmus ellen a szellem humanizmusát tudatosítja, „fehérek között európai” akar maradni és így Hitler helyett teljes szolidaritással Thomas Mannt köszönti. Az európai kultúra van veszélyben: a szeretettörvény és a szellemerkölcs! A könyvmáglyák szikrái halált permeteznek: gyűlöletet és fanatizmust, emberjogot tapodó terrorizmust. A vér- és fajteória mérge már betört fajtája soraiba is: a „völkisch”-igézet lelkeket kerít karámba. József Attila a Magyar Napnak küldött cikkében antifasizmusából adódón ítéli el a népieseket (1937. júl. 26): „nem kétséges, hogy a Gömbös-korszak völkisch ideológiájától nem határolja el magát élesen az új népies szellem”. „Hazám” című versében már imára kulcsoltan könyörgi el a veszélyt:

„...adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,
hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
add meg boldogabb énekem!”

Az ellenfél a földi tereken erősebbnek bizonyult. Magyarország, az egész Duna-táj, német gyarmat lett és József Attila keserű halott. De amikor meghalt, mi Szlovenszón úgy temettük, mint egy elzuhant fejedelmet: gyászkeretes oldalakkal és újra és újra megtelő hasábkokkal – heteken át. A Szép Szó különszáma bizonyítja: az első emlékesték itt zajlottak le, és a pozsonyi rádió már dec. 13-án rendezett kegyeletórát a „balladás halott”-nak. Szlovenszón József Attila „országos volt a pusztulásban”, érthetőn: Szlovenszók országos akart lenni a gyógyításban. Közös szlovák és magyar aggodalom kereste a gyógyírt és vélte megtalálni a stószai fenyvesekben. Győry Dezső siratását kell idéznem (Magyar Újság dec. 12.):

„Nov. végén levelet kaptam J. A. ügyében. Straka Antal volt budapesti sajtóattasé, a csehszlovák–magyar kultúrközeledés lelkes híve írta... A terve az volt, hogy hozzuk a kimerült idegzetű költőt Szlovenszókra a fenyvesek közé, legalább két hónapra... Stószfürdőre... Jöhet a beteg költő, várják a stószai fenyveserdők s itteni magyar és nem magyar tisztelőinek szeretete. Várja a csend, a nyugalom, a béke, amivel szlovák és magyar barátai akarják gyógyítani... Fenyőgally lett az erdőből. A meghajszolt lélek egy utolsó nagy robaj és zakatolás után bemenekült abba a csöndbe és nyugalomba, amely még a stószai fenyveseknél is nagyobb...”

A stószai fenyvesek közt József Attila emlékét idézem: tizenegy év múlva újra fenyőgallyat küldünk a balatonszárszói sírra. Változott körülmények közt és keserűbb szívvel. Jaj, e tájakon „törvényünk háborús még”: oldani, mulasztani hoz-

zányulunk vissza: Ady után ő a Duna-táj leghitelesebb magyar pacifizálója. A megbékélés követeként éljen és dúdoljon köztünk, csehek, szlovákok és magyarok közt, a poklot kitanult és mennybe látó mesterdudás, hogy „megbékülne a háborús család, az emberek”. A szó – a múlt és jövő jogán – József Attilát illeti:

„A világ vagyok – minden ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavargog
e szívben, mely a multnak már adósa
szelid jövővel – mai magyarok!
... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Duna, mely mult, jelen és jövő, öleli
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, melyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk, és nem is kevés.”

Csitt, csend: angyal jár köztünk. Békesség!

(Stósz, 1948. december)

(Fábry Zoltán: *A gondolat igaza*, Po., 1955)

TÓTH ELEMÉR Könyörgés József Attilához

Amerre mégy az éjszakában,
a jázminok utadra dőlnek,
komor tekinteted a földnek
szegezed a fájó magányban.

Mert aki nagy, az mind magányos,
az élet azt csak tépi, tépi,
s nem bocsátja meg soha néki,
hogy a lelke egekig szálldos.

Ne pusztítsd magad, szükség van rád,
meg kell menteni szegény fajtád
legalább újabb ezer évre.

Tudom, a kor megülte lelked,
az igazat kell énekelned,
ne hulljunk szét mint oldott kéve.

II

Ha most itt volnál, itt, közöttünk,
látnád te is: sír, fáj a lelkünk.
Látnád te is, hogy a magyarnak
az embersége már csak maszlag.

A magyarsága sem valódi,
mindene rongyos, silány bővli.
Foglalj új hazát – gyere vissza –,
ahol még minden fényes, tiszta.
Hogy dolgainkat rendbe téve,
ne szórjunk átkokat az égre,
hanem dolgozzunk olyan „szépen,

ahogy a csillag megy az égen...”
S mivel itt állunk számkivetve –
legalább te fogadj szívedbe.

HALÁSZ GÁBOR

József Attila

Összes versei megjelenése alkalmából

Harminchárom éves lenne, mai fogalmak szerint egészen ifjú költő, akinek az indulását tartják számon, és a fejlődését várják, ha idegbaja össze nem sűríti sorát néhány lázasan robbanó esztendőbe, ha öngyilkossága, ez a rettenenes stilizálás, teljessé nem teszi hányt-vetett életét. Él, és ebbe más is behalt már, de oly módon, egész fiatal erejének megfeszítésével senki sem rohant a pusztulás felé, mint ő. Mint másban a friss izmok, a nyíló képzelet, a szárnyaló gondolat ifjúi elragadtatása, sötét tűzzel lobogott benne a csalódás, az elkeseredés, a halálraszántóság; soha ilyen fiatalos dacot a pusztulásban! Nem pesszimizmus volt ez a szó szokott értelmében, nem lemondás és fáradt szomorúság; erőszakos követelése

a rossznak, türelmetlen dörömbözés az alvilág kapuján, lefelé vivő szenvedély. Nem az élete volt elviselhetetlen, csak a róla magában kiformált, szégyenítő, kínzó gondolatok, ahogy koponyája szétroncsolódását is megelőzte az agy bomlása; teste végül engedelmesen nyúlt el a tehervonat előtt, amely képzeletben már annyiszor eldübörgött felette. Képzelete mérgezte meg ifjúságát, nem a valódi viszonytagságok. Hiszen a legküzdelmesebb években, a hányódás, éhezés időszakában áhítatos szonettek születtek a keze alatt, a *Nyugat* formaművészei ihlették, koldus volt, de hivalkodón a szépség koldusa; csak később, a relatív nyugalom napjaiban szakadt fel és hatalmasodott el a megalázottság érzése, borult lelkére a külvárosi éj, a jelennél kínzóbb, mert legyűrhetetlen emlék.

Nyomorogni kissé pokareszk kaland, hetyke felelőtlenség, a test elfoglaltsága, hogy helyt álljon a küzdelemben, és a lélek szabad kószálása az álmokban. A nyomorra emlékezni ólmos bénultság, kiszolgáltatottság büntudatnak és kényszerképzeteknek. A karrier-ember, aki nevetve emlegeti „küldelmes” ifjúságát, sohasem volt igazán szegény; az igazi szegénységet nem lehet kiheverni, nem gazdasági, hanem lélekállapot. Büntudat, hogy benne volt a mocsokban, és azért is, hogy kilábolt belőle, kényszerképzet, hogy a bűnhődés még hátra van. „Be vagy zárva a Hét Toronyba – és már sohasem menekülsz.” „Bujdokoltál? Vajon ki űzött?” – kérdi magától, néhány nappal öngyilkossága előtt, számot vetve életével. Az emberek, a társadalom, a kapitalista rend: felelheti rá, aki gyógyulásra van hivatva. Senki, semmi, csak a szorongató emlék, a jóvátehetetlen így-volt: érzi a gyógyíthatatlan. „Tudod, hogy nincs bocsánat – hiába hát a bánat.” Hiábavaló, de leküzdhetetlen.

Az emlékezés kísértetjárás is. Aki a pince homályából kijutott a napvilágra, nemcsak a maga tegnapiját érzi lidércnyomásnak, hanem még inkább azét, akinek élete végig ott telt el a homályban, teste percre sem szabadult a robotból: a proletáranyáét. Csodálatos mélyrétegekből tört fel a „mama”-érzés József Attilában. Majd képszerűvé stilizálta, távolította alakját, hogy átszellemüljön a fájdalom („Szürke haja lebben az égen – kékítőt old az ég vizében”), majd brutális-makacson közvetlen közelbe hozta őt, akit megettek a fenék, és újra meg újra átnyilalltatta hátgerincén a kint, amikor a gyermek az üres konyhába nyitott be. „Cigány vagy! Amit adtál hízelegve – mind visszaoptad az utolsó órán!” Dédelgette holtában, mint a megemberesedett fiú az élő, és nyöszörögve bújt hozzá oltalomért, gyűlölte, hogy nem lehetett segíteni rajta, és bocsánatért rimánkodott, hogy nem tudott rajta segíteni, megtagadta, megdorgálta és kibékült vele, félt az árnyéktól, és félt az elevenségtől, más nőktől az ő gyöngédségét kérte, követelte eszelősen, és tudta; nem csak az életével, a halálával is még neki tartozik.

*Majd eljön értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.
És elmúlik szívem szerelme.
A hűség is eloldalog.*

*A csöndben térnek a dalok,
kitágul, mint az úr az elme.
Kitetszik, hogy üres dolog
s mint világ visszája, borog
bennem a lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágnak a molyok.
S majd összeszedi a halott,
ki élt, ki dajkált énekelve.*

A fiú lelke az anyjával vajúdott, mint egykor az anyai test vele, hordozta magában meg nem szülhető képét; nőtt, terebélyesedett a fantom, magába szívta táplálója erejét, mint követelő magzat. Az idegek neki robotoltak, mint egykor a munkás kezei a fiának, a világ vele volt tele, az elboruló értelem már csak az ő titkos parancsszavának engedett. „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!” – tört fel a meggyötört sikoly egyik utolsó töredékében; hexameteres sikoly, a költő ünnepélyes erőfeszítése a végveszedelem pillanatában is. Mi más a költés értelme, mint ez a formált sikoltás, az ösztönök sűrűjéből kitörő tiszta hang, a megváltódás a szó ereje által? Pócze Borbála nemcsak a válság felé sodorta vergődő gyermekét; a verset, az utolsó lucidum intervallumot is ő erőszakolta ki belőle, megszállottá tette a szó művészi értelmében is.

Az ősfélelmek között didergő lélek szenvedélye a tisztánlátás. Minél vonzóbb a mélység csábítása, annál merészebb egyensúlyjátékokkal tesz bizonyosságot fölötte szelleme erejéről. A rend a zűrzavarban megvalósítható, csak makacsul hinni kell a lehetőségekben, és még akkor sem ábrándulni ki belőle, ha tömegmutatványként kínálják az egyén régi álmait. József Attila egy kiábrándult és fanatikus világban is hű tudott maradni az egyszerű meggyőződéshez, mert a társadalmi törvényeket éppen úgy magában hordozta, magából vonta el, mint felháborodásait és panaszát. Az ő igazságtalan és egyensúlytalan, elnyomatással, küzdelemmel és kétségekkel teli történelmi valósága a lelke volt, minden külső történés csak a belső sivárságnak felerősített, durvává nagyított képe, a külváros ő maga volt, és jöhetett-e olyan forradalmi megoldás, amely ezen a sorson, alkaton, elrendeltségen segíteni tudott volna? Egy régebbi kritikámban szemére hánytam egyes túlságosan propagandázú verseit. Hozzám írt levele ekkor csodálatos önismerettel világosított fel tévedésemről: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben, és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé, s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én

a rokotalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”

Éppen mert kivetítésről van szó, uralkodik „proletár” verseiben a tájkép, a részletes és gondos terepfelvétel, az érzékeny ráeszmélés a jellegzetes színfoltokra, melyek uralkodó hangulatát igazolhatják. A metszetek acélszürke tónusára emlékeztetnek ezek a pontosságukban kísérteties képek, kedvenc időszakuk az alkony, „az éles, tiszta szürkület”, vagy az éj, „a kék, vas éjszaka”, „az ezüst sötétség”, kedvenc évszakuk az ősz és még inkább a tél, amikor kiterített fagyos háló az ég, a csönd kihűl, a fagyra tört emel az ág, és a szomorú táj felett csak leng a lélek, „alacsonyan – leng, nem suhan”. Ilyenkor járkal a város peremén és a mocsok felett villanó fényekből, a nyomor mélyéből ütköző hangokból, rongyokból és csillagokból megalkotja hallucinatív erejű képét. „Idegeim elmerítem – mint a hálót” – jelöli meg a „módszerét”, szívét fájdtítja, mint külön fájdalomkeltő szerrel, a látvánnyal, míg elgyötörten rendbe sorakoznak a kikíváncozó szavak. Persze a kelleténél csak egy kevéssel több rácsodálkozás, és már hígulnak a színek, romantikába fordul át a kemény szorongás; ha más nem, ezeknek a verseknek elnyúló alaktalansága, a szívlökésszerűen kihagyó, újuló érzelmehullámokkal, figyelmeztet a veszedelmes határra. Nem fogja össze őket más, mint az érzés; nagyon mélyről jöttek kell lennie, hogy erejéből végig fusson. De a legszétterültebben is felszikkázik néhány felejtethetetlen sor, kép vagy nyelvi ötlet, ami kárpótol a lanyhulásért.

Mert – és ez költői természetének egyik titka – hangulatait elsősorban a nyelvi közegeken keresztül éli meg, bohókásan groteszk, tisztán csengő, komoran festő vagy ügyesen célba találó, hangzásukkal, színükkel, értelmükkel, csavaros kapcsolódásaikkal egyformán érdekes szavakon keresztül. Ugyanaz az érzés aszerint módosul, milyen nyelvi aláfestést választ ki szeszélye, mintha különböző hangszereken futtatják a közös dallamot. Dalra hangszerel, vagy elégiára, vagy szabad lüktetésre; egyszer dörmögni van kedve és csupa brummogós, harapós szóból áll össze a vers, máskor üveghangokon siklik, vagy nyers hasogatással omlik sor sor fölibe. A világot az érzése, ezt nyelvi fantáziája mozgatja; mint a cigány a rögtönzéseivel, veri bele magát jó és rossz kedvbe, hetykeségbe, átkozódásba egy-egy mondas-ötleten keresztül. Mi más a *Tűzek éneke* például, mint pattanó, csattanó, hangutánzó ritmushoz hozzáköltött, értelmes szöveg, ahol a fogalom festi alá a zenét, s nem fordítva. A *Dörmögőben* szinte már az értelem sem fontos, csak a szétömlő jó ízek. „Hát így. És most egy gyűlő hajnalon – odatopog egy bokor hajadon – s dönnög, donog. Hát elbosszankodott – s markod bajszába mormolt, mormogott.” A *Fiatalkor asszonyok éneke* már a hangzásával csiklandozza érzekeinket, a *Medvetánc* már a ritmusával nevetet. Érzékelő és érzékeltető vágya a pályája elején és legvégén teljesedik ki; először a fiatalos túlaradás, végül az öregedő, fázós mohóság jegyében. Népies korszakában a regósénekek félrvüilt, félbohóc hangján szólal meg, üde dalban is ott vigyorgó furcsaságokkal, vagy egész medáliákat kocsávólva ki belőlük. Ősi népi mondókák egész medáliákat kovácsolva ki belőlük. Ősi népi mondókák értelmetlen bája újul fel lebegésükben. A nyelvi borongás, a stílusész

ütközik ki késői versein, a különösségektől eljutott a különlegesig, a szavak megteltek súlyos nedvekkel; nincs szükség már proletártájr, hogy hangulatot keltsen, a szomorúság kicsorog a stílusból.

*Tar ágak boga-rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
a vaskorláton hunyorog a dér.*

*Itt-ott kedvetlen, lompos, sárga lomb
tollázkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos tapadás pezseg.*

A végső bomlásban pedig, mikor a gondolat már szertehullik, az idegek bozorkánytáncukat járják, ez a szót szó mellé faragó, rokonító, hasonlító ösztön még munkál ájult automatizmussal, független játékaival még jobban érzékeltette a kínlódást, akár a bénult ember táncpróbája: „ne lankaszd a lábaimat – ne szakaszd a szárait – ne kanyarogj a karomba – ráncom-redőmben ne rejtezz... – ne torlaszd el a torkomat – ne lapulj meg a lépemen – ne kiáltozz a képemen – csigolyáim ne csikorgasd – fürtöm tövét ki ne forgasd”. Soha tragikusabb alliterációt!

Valóságos stílusmimikrire készíti a szerelmi indulat is. Ha boldog, csendes suhogással hullanak sorai, átlátszó, tiszta képek hirdetik ígézetét, a természet lágyan körülöleli, együtt örvendezik vele, és áruló jeleket ad izgalmaról. „Reszket – mint ujjunk – mind a levelecske – és röghöz szorul a rög és tapad.” A magányos lélek hálája ujjong fel szerelmi beteltségében, és a kielégíthetetlen meglepetés, amit a tájéhoz hasonló örök-új ingerrel a kedves teste ébreszt benne. A korai versek ingó-ringó könnyedségétől a kései Flóra-szenvedély kigyulásáig jellemző a hálás elragadtatás, a kivert ember esengése a gyöngédségért, az anyátlan árva öröme a dédelgetésben, és a friss ámulás is a részéül jutott csodákon. „Számban tartalak, mint kutya a kölykét” – beszél merész képe a testiségnél erősebb ragaszkodásról, ösztönös; meleg egymásrautaltságról, ami számára a szerelem, és nagyszerű Ódája az átvilágított testről, az elvarázsolt anyagról, amivé érzékisége átszellemülni képes.

*Elmémbé, mint a fémbe a savak,
ösztoeimmel belemartalak,
te kedves, szép alak,
lényed ott minden lényedet kitölt.*

*A pillanatok zörögve elvonulnak,
de te némán ülsz fülemben.
Csillagok gyúlnak és lehullnak,
de te megálltál szememben.*

*Ízed, miként a barlangban a csend,
számban kihülve leng
a vizes poháron kezéd,
rajta a finom erezet,
föl-földereng.*

A megtagadott szerelem azután ezt a védett állapotot, ezt a csöndes eksztázist kavarja fel iszonyú ciklonával; az úrbe és a kétségbeesésbe taszítja ki áldozatát, megalázóbb minden társadalmi igazságtalanságnál. Hogy szórja az átkot, vaskos bibliai szitkát a csalódásában! Soha a kizsákmányolás a proletárfiút olyan indulatkitörésre nem ragadta, mint az elmaradt ölelés a férfit. A kisikló nőben a végzet csapja be újra, gonosz szeszéllyel fosztja meg a legkedvesebbtől, mint amikor az anyját ragadta el tőle. Az idegen öl dühödést ostroma után kimerülten száll vissza emlékezete az egyetlenhez, kései siratóban gyászolja a pótolhatatlant. „Lágy őszi tájból és sok kedves nőtől – próbállak összeállítani téged.” A toporzékoló gyermek tér így meg aludni az anyjához.

A mamás oltalomkeresésben és a tiszta gyermeki látásban gyökerezik József Attila lelke és költészete. Fél és gyönyörködik még a sivárságban is; ami azonfelül van, csak idegesítő esetlegesség, mint életének zilált külső történései vagy gyermeki macacssággal megkaparintott s el nem hagyható játékszer, mint a világnézet és a harc az eszméért. A gyönyörködés marasztalta az életben, a félelem vitte el. Verseinek legegységesebb íze is akkor bukkan elő, amikor álmélkodik vagy ijedezik. Volt korszaka, mikor Kassák hangján énekelte a szociális válságot, máskor Erdélyi József modorában a népi fölfedezést; legmélyebb mondanivalójához nem találhatott mintát, tárgyat, forrást, csak magában.

(1938)

(Halász Gábor válogatott írásai, Bp. 1959)

KULCSÁR FERENC Négykezes Attilával

1

Toprongyosan, tiszta szívvel járom
a tegnapot, a holnapot,
s mint erdei vad, amely önnön
véknyába harapott,
bevérzem a hazát,
a megszentelt tájat:
csonttá tisztult fiú,
aranyló szép bánat.

2

Kristályvizű patakhöz toportyán,
leosonok olykor, s ahogy meg van írva,
hideggel, hóval, halállal borítva
nyüszítem lelkem koldus-szép rendjét,
mit a nagy ég emelt –
áldott tövis-szentélyt.

3

És megyek talán... Megyek
síneken át, barnamedve-tánccal –
szívedről leoldott, csörgő, nehéz láncsal –
boldogan, dúsan, mint a nyár.
s az égen a hold sápadtan sírdogál.

4

Célgömbre vett dámvad,
fénylő világ-ágbog,
halál angyalával
párban erdőt járok,
s eltűnök tán hirtelen,
sebzett, vérző állat:
csonttá tisztult fiú,
tengerző szép bánat.

5

(Már hetek óta, Attila
– ezt el kell, hogy mondjam –,
fulladok, vad láztól rángok...
Mint boldog gyümölcsfa,
virágozni vágyok,
és vérben a szemem...
Egy Duna-parti albérletben
sírva esedezem:
hol vagytok, szárnyaim,
gyönyörű hajnalok,
miért nem nyíltok rám,
szép égi ablakok!?
De ellenkezem és lejárom
zokogni a hús,

vén és bölcs Dunához,
meggyógyulok,
könnyem sója véremet elissza,
s nem fürdöm többé gyalázatos gondban,
Attila, ezt el kellett, hogy mondjam.)

Mellékadal

Szeretem verseid: megvallhatatlanul.
Mint gyermek, aki áldott ábécét tanul,
és zsongja imaként az át, a bét, a cét,
istenére vetve örök tekintetét.

Szeretem verseid, az ismeretlen istent.
Igent mondok, igen. És semmit, és jaj, mindent.
Úgy vagyok, Attila, miként te is, árva:
aki dudás, dudás – dal a keresztfája.

Aki dudás, mind-mind az Úr poklát járja,
sodorja az egek habos óceánja,
éneket kovácsol, menykő az ebédje,
terelgeti nyáját mérget termő rétre.
Vagy ha nem, az Isten ragadja magához:
„Ne zúgj, fiam, ne ölj! Ölelkezz, ne átkozz!
Járjad szent titkaim végtelen pusztáit!
Köpd ki, aki langyos! Kacagd, aki ámít!”
(1969)

Szerelmes istenem

József Attila utolsó mellékdala

Az Úristen engem
bévitt ő kedvébe,
ültetett lovának
aranyos nyergébe.

Száguldj, jó táltosom,
meg se állj sosem is,
mennydörgések között
röpíts, röpíts, röpíts.

Duna, Tisza táján
honor édes hazám,
benne ringatózom
varjak közt, tél haván.

Tél haván, holtak közt,
sikongó síneken
vígy engem világgá,
szerelmes nemzetem.

Szerelmes istenem,
engedd, mennybe lássak,
cédrusfából neked
trónust farigcsáljak.

Én ámulok, hogy elmulok

Esszévers

Én ámulok, hogy elmulok. Sokáig úgy gondoltam, hogy József Attila e négy szava nem több – és persze nem is kevesebb –, mint tündéri szójáték, egy elhulló és elvesző sóhaj, mely szép ugyan, sőt szépséges, de „csak” ennyi. *Én ámulok, hogy elmulok* – Istenem, hogy a nyelv mélyéről ezt üzened nekünk! A nyelv mélyéről, ahol a misztérium: a teremtés, a bűnbeesés és a kegyelem végbemegegy, s amelynek mindannyian szereplői és szemlélői vagyunk. S éppen ettől, emiatt, ezáltal olyan infarktus előtti forró, olyan szívszorítóan ellentmondó, s olyan kegyelemittas – minden földi lény, minden lélek esetében. *Én ámulok, hogy elmulok.* Tündéri szójáték? Sokkal inkább egy angyal sóhaja! A dolgok legszébbje és legtörékenyebbje üzen nekünk, mintha maga a teremtés sóhajtana. Hiszem, hogy nem káromlás: Jézus, az ember tökéletesen e négy szót mondja a kereszten: *Én ámulok, hogy elmulok.* Hogy halálában

és önátadásában hozzátegye: Az emberért. Azért az emberért, akiről Attila ezt mondja: *Aki halandó, csak halandót szerethet halhatatlanul.* S ez is mit jelent? Attila csodálkozása – *Én ámulok, hogy elmulok* – mi más, mint az ő emberien embertelen szenvedésének ajándéka: annak a hitnek a sugallata, hogy *én ámulnék, ha elmulnék*, hiszen halandó halandót szeret halhatatlanul. Végső soron tehát ezek a titokzatosan kibomló jelképek azt üzenik nekünk, hogy az ember Fiának és az ember fiainak története a szeretet és a szenvedés közös, egymásba hatoló története: az a *forró fészek*, ahol a szeretet és a szenvedés egyéig, s immár halandó szeretet *halhatatlan* halandót – *halhatatlanul.* József Attila egyik versében így fordul Istenhez: *ne vakítsd meg a lelkemet, néha engedd, hogy mennybe lásson.* Íme, az „áldozati bárány” meghallgattatik, s költészetében megjelennek a „menny tükörcserepei”, hogy ne csak a kinyilatkoztatást, a teremtett világ képeit láthassa, hanem a fényt is, amely bennük rejtezik. Mi több, az Isten fénybe rejtező arcát is.

GÁL ISTVÁN

Apró szolgálatok József Attilának

1930-tól haláláig ismertem József Attilát.

Előző nap érkeztem Pestre az egyetemre, de még idejében, hogy másnap, az emlékezetes 1930. szeptember 1-jén bámuló résztvevője legyek a történelmi jelentőségű tüntetésnek. Az akkor legliberálisabb, sőt: legbaloldalibb internátusban, a Diákok Házában kaptam helyet. Az ott már tartósan letelepedett Fábíán Dániellel, Gunda Bélával, Halmos Bélával és Olt Károllyal vasárnap az Oktogonra mentünk, hogy megnézzük a felvonuló tömeget. A mostani bélyegüzlet helyén levő kávéház előtt gyülekezett a Társadalmi Szemle vezérkara, Agárdi Ferenc, Lázár Vilmos, Sándor Pál és köztük József Attila. József Attila ebben az időben Fábíán Dániellel, a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnökével adta ki az Új Magyar Föld c. folyóiratot; versei és cikkei akkoriban Bajcsy-Zsilinszky lapjában, az Előőrsben

jelentek meg. A hivatalos kritika, mint azt Komlós Aladár összeállította, távolról sem rajongott annyira a költőért, ahogyan mi, amikor itt-ott elszórtan megjelenő verseit olvastuk vagy a róla szóló, pozitív cikkeket. Én pl. első versét a Sarló középiskolai folyóiratában, a Mi Lapunkban olvastam – ez a Megfáradt ember volt: Németh Andor cikkei a Literatúrában látatlanban is rajongójává tettek bennünket. A Nincsen apám, se anyám éppolyan izgalmas első könyv volt, mint Erdélyi József Ibolyalevél, Szabó Lőrinc Föld, erdő, Isten és Illyés Gyula Nehéz föld c. kötete. Ezek számunkra a Nyugat után az új nagy költőnemzedék első megnyilatkozásai voltak.

A következő két hónapban gyakran találkoztunk József Attilával; vagy Fábián Dánielhez jött fel a Bartha Miklós Társaság akkori legforrongóbb korszakának eseményeit megtárgyalni, vagy Lakatos Péter Pál Király utcai otthonában jöttünk össze vele. A Társaság két részre szakadása ekkor következett be, ebben pedig József Attilának döntő szerepe volt. Október utolsó napján a sajtóban megjelent közös nyilatkozatunk a Bartha Miklós Társasággal való szakításról: „Alulírottak kijelentjük, hogy a mai nappal a Bartha Miklós Társaságból kilépünk, vele mindenféle összeköttetést megszakítunk, mert egy kis csoport politikai érdekeinek szolgálatába állt, ezzel eredeti céljától eltért, s így a komoly tudományos, irodalmi és művészeti munka lehetőségét nem látjuk biztosítva. Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (a magyar hitleristák) dilettáns társaságának alvállalata lenni. Budapest, 1930. október 31. Fábián Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Gál István, Gunda Béla, Vass László és társai.” Ez a nyilatkozat válasz is volt Haraszti Sándor Korunk-beli kritikájára, aki a költőt Ki a faluba! – röpiratáért a társszerző Fábián Dániellel együtt „magyar eszerek”-nek nevezte. Ha egyáltalán narodnyik korszaknak lehet nevezni József Attila részvételét az Előőrsben és az Új Magyar Földben, az rendkívül rövid ideig tartott, és Haraszti bírálata bizonyára hozzájárult annak gyors fölszámolásához. Egymás után írta ezekben az években úttörő és maradandó szocialista verseit, melyeket a Döntsd a tőkét, ne síránkozz! c. kötetben gyűjtött össze. A kötetrel – mint várni lehetett – baja támadt; nemcsak azért, mert nyíltan kapcsolatban állt a munkásmozgalom vezérkarával, a Társadalmi Szemlével és Sándor Pállal mint kiadóval, hanem azért is, mert a náci előretörés magyarországi visszhangja nyomán megnövekedett a cenzúra is. A II. ker. Margit krt. 46. IV. em. 3. alatti lakására éppen azon az izgatott légkörű délelőttön topantam be, amikor felesége nagytakarítást rendezett, a nyomda pedig új könyvei első példányait szállította le. A nyitott ajtók miatt levegős, napfény-átjárta lakásra emlékezem; a háznak nyitott folyosója volt, a szomszéd telek még üresen állt, és ki lehetett látni a Dunára. A frissen mosott padlón újságpapírokon kellett ugránoznunk, hogy a könyvespolcot végigmutogassa. Búcsúzáskor abban a kitüntetésben részesített, hogy irattáskámat teletömte az inkább füzetnek látszó új kötet vagy száz példányával. Biztos volt abban, hogy elkobozzák: ez hamarosan be is következett. Ezeket a ma már bibliofil értéknek számító könyveket csehszlovákiai és romániai, vala-

mint vidéki író- és újságíró-ismerőseimnek küldtem el. A gyors elkobzás miatt az én most is őrzött, aláírásával ellátott példányomon kívül nem sok került forgalomba, mint azt Sándor Pál meg is írta.

József Attila 1931-től 36-ig Zuglóban lakott a Korong u. 6. szám alatti új házban, annak egyik manzárdlakásában. Részben a személyi rokonszenv, részben pedig lakásuk közelsége hozta össze őket Anton Strakával, a csehszlovák követség nagy műveltségű sajtó- és kultúrattaséjával, aki két-három perc járásra lakott tőle az Amerikai út 39. szám alatt. Straka, a modern magyar irodalom és zene nagy rajongója, péntek esténként vendégül látta lakásán az ismerős írókat, művészeket és tudósokat. A Pestre látogató cseh és szlovák írók és tudósok itt barátkoztak össze a magyarokkal. Magam is gyakran vendége voltam a Straka-háznak, és tanúja voltam József Attila népszerűségének. Amikor 1935-ben először jártam Prágában és az általam Pesten megismert Josef Horát meglátogattam a České Slovo szerkesztőségében, ahol titkárával, Vilém Zavadával fogadott, könnyek csillogtak szemében, amikor az ő Attiláját emlegette. A szlovák költők közül itt barátkozott össze Emil Boleslav Lukáčcsal. József Attila volt tanácsadója, fő mozgatója a Straka által szerkesztett és kiadott Cseh és szlovák költők antológiájának. Ezek az estéken alakult ki az a baráti társaság is, amely később a Szép Szó munkatársi gárdáját alkotta: Nádass József, Németh Andor és Remenyik Zsigmond. Egy tavaszi este Strakától továbbmentünk egy újpesti kocsmába, ahol hajnalig folytattuk József Attila irányításával az irodalmi purparlét. 1935 őszétől magam is a közelbe költöztem, és az Amerikai út 19. alól gyakran néztem át hozzá. Sőt egy alkalommal majdnem ugyanannak a háznak a földszintjén béreltünk lakást. 1950 után a XIV. ker. tanácsának figyelmét felhívtam kerületünk jelentős irodalomtörténeti emlékére. Az akkori tanácselnök méltányolta is az ötletemet, s nagy ünnepség keretében márványtáblát helyezett el a házon.

Nemegyszer kísértem haza a Bécsi kapu térről a késő éjjeli órákban József Attilát Hatvany Lajos vendéglátó házából. 1935 őszén csaknem közös folyóiratot csináltunk. Az Apollo mint humanizmust hirdető orgánum nyilván Thomas Mann és Ignotus elismerő nyilatkozatának hatására rokonszenves volt Hatvanynak. Ignotus pesti tartózkodásakor Hatvany meghívta Ignotus Pált, Remenyik Zsigmondot, József Attilát, Bókát, Révész Andrást és engem, hogy javasolja az Apollo havi folyóirattá való átalakítását. Különböző okok miatt a terv nem valósulhatott meg, de amikor megalakult a Szép Szó mint kombattáns folyóirat, Bóka egyik legszorgalmasabb munkatársa lett. A Szép Szót magam is támogattam; prágai útjuk előkészítéséül az ottani Új Szellem 1937. október 15-i számát sikerült a Szép Szó különszámának megtenni. Ignotus Pállal csináltunk interjút, Fejtő Ferenc és Remenyik Zsigmond cikket írtak, azonban természetes, hogy József Attila akkori idegállapota miatt nem vállalkozhatott az útra. Egyik könnyebb napján a Siestából bejött a városba, és a ma róla elnevezett utcában akkori kedvelt találkozóhelyünkön, a Pichmichian nevű presszóban ültünk le. Azért találkoztam vele, hogy legalább egy üzenetet kicsikarjak

tőle. Ő fáradtan, de tiszta logikával kifejtette, hogy képtelen megírni a cikket. Akkoriban jelent meg Thomas Mann fontos nyilatkozata, és ezt nézegetve mégiscsak elhatározta magát arra, hogy legalább egy rövid cikkel hozzájárul a Szép Szó csehszlovákiai körútjának előkészítéséhez. Cikke még idejében érkezett Prágába, és halbfettel szedve meg is jelent. A József Attila összes munkáinak szerkesztője meg is jegyzi, hogy ez volt az utolsó prózai írása.

A mai költő föladatai

Írta József Attila

„»Meggyőződése, hogy az a költő, aki ma emberies állásfoglalás dolgában az embernek a politikában felvetett létkérdésére megtagadja a választ, s a szellemet az érdekek elárulja, a szellem terén is elveszett ember.« »Politikai és szociális szemzőgből nézve, a szellem nem egyéb, mint az embernek vágya jobb, igazabb, boldogabb s az önérzetes emberhez méltóbban alkalmazkodó életföltételekre... az érdek pedig azt jelenti, hogy valaki ily változás esetén megrövidül s ezért e változás megvalósulása elé a legaljasabb, valóban gonosztevői eszközökkel igyekszik gátat vetni – habár egyébként tisztában is volna vele, hogy ezt már sokáig nem teheti.« Thomas Mann írja ezeket a Szép Szó 12-ik számában, és azt hiszem, aki költő, az Th. Mann-nak a szavait olyan örömmel hallgatja, mintha saját maga közölné társaival, jóllehet érezné, hogy van még hozzátenni valója. De hol az az igazi költő, akinek, ha embertelenségre bukkan (s hol nem bukkan embertelenségre éppen a mi korunkban?) ne volna hozzátenni valója a világhoz és művéhez, az emberek közös művéhez és önmagához? A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, mint hogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberiséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint inkább azok által él, akik szeretik a művészetet, s azért szeretik, mert keresik az emberséget. Bizonyára sokak fülében »kenetesen« hangzik, amit itt írok. Hagyjuk ezeket – cinikusságuk mögött vagy a nyers erőtől, erőszakától való cinkos félelem, vagy a beléje vetett bizalom lappang. Mi, mai költők, nem tehetünk mást, mint hogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérelik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani.»

(Bartóktól Radnótiig, Bp. 1973)

ZIRIG ÁRPÁD

Az örök idővel...

(Emlékezés József Attilára)

Elmondhatom, bár szomorú nekem,
álltam azokon a talpfákon, síneken,
mögöttem tóba hullott a nap,
bennem örökre egy lettél
te meg a sikoltó alkonyat.

Azóta is a szívemben
rémült harangverés.
A vér színe oly különös gyakran,
„Tudod, hogy nincs bocsánat” –
mégis naponta csodát várok,
e magvadult szürke alkonyatban.
A csöndben meleg, simogató
női kezekre vágytál,
fönnakadt a vonatfüst
a marcona égen,
zászló lebben időtlen időkig
a tolató vasutas kezében.

Itt lebegsz azóta is
a nyárfák magasában,
mindig mindenkihez közel,
de megérkezni nem tudsz!
Nekem gyorsan fogy az időm,
az örök idővel TE rendelkezel.

VÁGÓ MÁRTA

Szerelmet szerelemmel

Másnap szólt a telefon. Fölvettem a kagylót. – Halló, itt József. – Szervusz, Apa – feleltem. Apámat néha viccből Józsefnek szólítottam, hivatalos keresztnévén, és úgy véltem, az ő hangját hallom. – Itt József Attila – mondta újra a hang. Elképedtem, hogy így összetévesztettem a két hangot és hogy ő ennyire nyugodt már, hogy apámmal téveszthettem össze. Nemcsak roppant mély, hanem roppant nyugodt hangon is beszélt. – Fölmehetek ma hozzád ebédre? – kérdezte. – Jöhetsz – mondtam. Háziorvosunk, Basch Imre (Ignotus Pali bátyja, féltestvére) volt nálam. Még pongyolában beszéltem vele a nappaliban, amikor Attila benyitott – ti-

zenegykor! Ez nála máskor hajnalidőnek számított. Látszólag teljesen meggyógyult. Elképedtem: – Máris! – mire sértődötten húzódott vissza, de eszembe jutott, milyen állapotban volt még este, és ijedten kiáltottam utána: – Csak gyere be! – Erre mosolyogva jött, nagy iratcsomóval. – Nem akarok zavarni, csak ezt kell elintézni – mondta zavartan köszönve Imrének –, még vissza is kell mennem a Mária Valéria utcába, gondoltam, segíteni fogsz. – Bement a dolgozósobába.

Miután Imre elment, rohantam vissza a fürdőszobába, befejeztem az öltözködést, és aztán Attilához, aki a nagy íróasztal előtt búsongott. Elhaló hangon panaszkodott, nem ment a munka, segítettem neki, ahogy tudtam. Végtelenül le volt törve, magányosnak, elhagyatottnak érezte magát. Ebéd után lefeküdt a díványra, rettentően elkeseredve. Szavakat kerestem vigasztalására, hiába. – Ülj ide mellém – mondta. Odaültem. Görcsösen megfogta a kezemet. Irtózatossá volt az arca. Vonaglott, sápadt volt, rossz volt nézni, hogy kínlódott. – Te, Attila, te szereted azt, hogy téged szeretnek? – kérdeztem végre színlelt könnyedséggel és erőltetett mosollyal. – Azt igen – mondta fölnevetve, és azonnal a keblem felé nyúlt. – Elhárító mozdulatomra felült a díványon, és kért, hogy üljek vele szembe. Ez valahogy mániákusan fontos volt neki a diskurálásnál. Arról kezdett beszélni, hogy Jolán is milyen beteg. Hisztériás rohamai vannak, megint volt egy öngyilkossági kísérlete. – Te is és ő is azért vagytok ilyen szerencsétlenek, mert velem nem tudatok olyanok lenni, mint kellett volna! – Egy kis nagyzási hóbertféle – suhant át az agyamon, de a szájam kinyílt, és ezt mondta: – Ez igaz! – Tudattalanom igazat adott neki, vagy csak a megnyugtató vágya volt túl erős bennem.

Széltében hátravetette magát a díványon, és kifejtette, hogy tudja, hogy az volna az egészséges, ha feladná Gyömrőit és mást, „szeretetre méltóbbat” tudna keresni és találni. – Bátran állíthatom, hogy úgy mint téged, azóta sem szerettem senkit. Akkor érzékek és érzelmek még együtt voltak – mondta lassan értelmezően boncolgatva, tagolva ejtve a szavakat. Azután: – Ülj ide mellém! – ellentmondást nem tűrő, parancsoló hangon. Különös, hogy éppen az ilyen apró, elhelyezkedést illető dolgokban, szinte rendelkezett. Vállamra hajtotta a fejét: – Nagyon szerencsétlen vagyok, simogasd meg a homlokomat – suttozta. Megsimogattam.

Kissé könnyezett, aztán megint a mellem felé nyúlt. Önkéntelenül ellöktem, megrázkódtam. Észrevette és azt is, hogy haragszom ezért. Fölkelt, és átült az ablak mellé. Keresztbe vetett lábakkal ült ott, komoran, hunyorogva, elgondolkozva. Aztán lassan, tagolva mondta a régen annyiszor ismételt szavakat: – Gyere föl hozzám! – Hangjában azonban most fáradtság és valami rideg tárgyilagosság is volt. De komolyan, várakozóan nézett rám. Valahogy megmondtam neki, hogy hiszen nála még nincs elintézve Gyömrői, nálam sem idegösszeroppanásom oka.

– Nem tudod, hogy szerelmet csak szerelemmel lehet gyógyítani? – kérdezte majdnem régi, kedves, meleg, humoros hangján. Azzal felállt, és közel jött hozzám. Az ajtóig hátráltam. Megállt előttem, és bájosan groteszk játékossággal, mint valami fiatal gödölye kapkodott felém, végtelenül mozgékony kezének, becézó uj-

jainak és tenyerének gyermeki mohóságával, arcán már a természet büntetlen, tiszta lelkű fiának édes, zavartalan mosolyával. Lehunyta a szemét, és mint aki beleveti magát valamibe, homlokát előretolva, közeledett. De amint széjjelnyitott ajkával is közelített, megint csak ellöktem. Egy darabig küszködtünk így, aztán egyszerre csak elnevettem magamat, mert úgy láttam, hogy félig alszik közben, majdnem tántorog, inog a lábain. Nagy megkönnyebbülés vett erőt rajtam; az óriási feszültség, amit részben tőle vettem át, a szorongás lehullott rólam. Úgy éreztem, hogy megmenekült a melankóliás rohamtól, vagy más súlyos bajtól, túlesett a krízisen, és én is egyszerre otthon éreztem magam megint.

Emlékszem, világoskék szövetblúz volt rajtam, nagy gombokkal. Nevetésemre hirtelen megfogta a legfelső gombot, és kinyitotta, a széles angol gallér szétnyílt. Annyira megdöbbsentem, hogy csak mozdulatlanul meredtem rá. A következő gombot is kinyitotta. A blúz is széjjelnyílt, és kilátszott a szintén világoskék tüllcsipke derék. Széjjelhúzta a blúz két szárnyát. – Az ajtóhoz cövekelve álltam – a dekol-tázsomra nézett, szélesen elmosolyodott, már egészen régi faunmosolyával. „Remek!” – mondta ragyogva – és megint szégyenlősen lesütötte a szemét, mosolygott, zavarba jött. Gyorsan visszagombolta a két gombot. – Szikrázik a szemed és egészen zöld, oly dühös vagy! – mondta. Elgondolkozva nézett. – Olyan most a szemed, mint egy tigrisé vagy hiúzé. De különben egy mozdulatodon sem látszik, egy hang se... Mért fegyelmezed magad ennyire? Te nem is tudod, mennyire szeretsz engem! – Félig szemrehányóan, félig elképedve nézett rám.

– Kímélsz, de nem vállalsz – mondta valahogy választékosan ejtve a szavakat, fogaival formálva az ajkát. Néhány lépést tett a szobában. – Figyelmeztetlek, hogy bőgni fogsz! – Fenyegetően nézett rám: – Ha most nem vállalsz szőröstül-bőröstül – mondta dühösen, elfordult, megint visszanézett: – Te fogsz a legjobban bőgni! – Megrázta a fejét: – Fogsz vállalni – mondta határozottan, keményen. – Most dühös vagy. De máskor fogsz a szemeddel, tartasz vele – fölemelt tenyereivel és valami kínlódó arcrángással mutatta ezt. – Másokon átnézel, gyakran látom, de rajtam mindig fennakad a szemed, körülfog és tart! Ha verset mondok, néha fölkelsz és átjössz hozzám a szemeddel, fölkel a helyedről és átjössz! Most is úgy állsz, mint a cövek, de a szemedből árad a harag, csak az mozdul.

Sok kis ellenérzést kellett leküzdenem magamban. Kijelentettem, hogy én most sétálni megyek. Velem jött. – Orvosi előírás a délutáni séta, akkor nekem is jót fog tenni – mondta. A tükör elé álltam kalapot venni és kifestettem a számát. – Azelőtt nem festetted a szádat – mondta szemrehányóan. – De néha igen, csak nem mindig – feleltem. Szemmel láthatóan idegenkedett a festéktől. – Azért szép a piros folt a világoskék felett – mondta aztán.

Lent az utcán folytatta az „ostromot”, aztán egyszerre elfordult: – Nem akarom megint úgy kiszolgáltatni magam neked, mint akkor... – Vállait vonogatta, szemöldökeit is felhúzogatta, megint felém fordult: – Én most már ismert költő vagyok, kaphatok nőt bármikor, ha akarok, nem arról van szó! – Kissé zavartan ne-

vetett: – Arról van szó – mondta aztán gyerekesen okoskodó hangon –, hogy ha nem veled lógnék most, akkor lógnék mással! Szerelmet csak szerelemmel lehet gyógyítani – ismételte.

Amint a Lánchídra értünk, egyszerre boldog, jóságos mosollyal belém karolt. – Emlékszel a szonettversenyre? – kérdezte, és oly meghatott, ellágyult hangon nevetett fel, hogy én is fellazultam megint valamennyire. Nagyon meglepett és kissé meg is indított, hogy ilyen erősek benne ezek az emlékek, ennyi érzés kíséretében törnek fel, látszólag ennyit jelentek neki még mindig. Nehéz ma visszaemlékezni arra a merevségre, amit át kellett törni magamban, a görcsös elfojtásra, ami egészen akkor sem engedett még fel, csak részben lazult meg, míg feltört bennem is az emlékek, és valami ellágyulás és öröm mégis kibuggyant belőlem, a közbenső keserves fegyelmet áthatítva – és egymásba kapaszkodtunk a hídon. Hazamenet verseit mondogatta, sokáig tartóztatott a kapuban, de amikor arra hivatkoztam, hogy Médí néni jön hozzám este, elengedett, elbúcsúztunk.

Másnap Ignó Pali telefonált, hogy fel akarnak jönni Fejtővel, beszélt Gyömrőivel, Hollóssal, referálni akar. Eljöttek, és izgatottan beszéltek, hogy Hollos, aki Palit kissé Attila gyámjának, majd nem apai barátjának is tekintette, miket mondott. (Pali csak négy évvel volt idősebb Attilánál.) Gyömrői is kérte Palit, hogy Attila önértését, érzékenységét nagyon kíméljük stb. Nem akartam mondani, hogy előző nap nálam volt és javulást látok állapotában, hallgattam, illetve mindent megírtam, amit kértek, hogy tudomásul veszem én is, hogy kíméletesen, gyöngéden kell vele bánni. – Attila hamarosan elkezdte új analízisét Bak Robinál.

– Te, én bolond vagyok, tudod azt? – kérdezte nevetve. Én is nevettem: – Tudom. – De komolyan – mondta ő. – Bejárok a Benedek klinikára, az új analitikusom ott lakik, pszichiáter. – Na, nekem azzal nem imponálsz, ha bejársz arra a klinikára – mondtam –, én már bentlakó is voltam ilyen helyen két hétig. – Igen, mert a Mára (volt férjem) átadta neked a neurózist – mondta mély meggyőződéssel. – Gondolta magában, mért legyek *én* ideges, amiért emigráltam? Legyen neurotikus a Márta! – vígan nevetett. – Nincs neked semmi bajod, csak csináld az analízist, használható nő lesz belőled! – Nevetett megint, kicsit hüledezve, mint mindig, ha valami triviális kifejezést használt. – De mért vittek be oda? Hova is? – Az Új Jánosba, Klugehoz – mondtam –, mert hallucináltam. – Hallucináltam! – ismételte gúnyosan nevetve, és néhány lépést elimbolygott mellőlem séta közben –, ne mondj ilyeneket! – kiáltotta visszalépve. – Hát akkor mi vagyok én!? Örökké ebben élek, örökké azt látom-hallom, ami nincs tulajdonképpen. Miből lennének a versek különben? Mondd, hogy én ezt és ezt kívántam, elfojtottam, kivetítettem és hallottam aztán. De ne mondj ilyen hülyeségeket! „Hallucináltam!” – földobta fejét, gúnyosan nevetett, fitymálón ejtette ki a szót, szinte pökte.

Kifejtette, hogy a serdülés idejében mindenkinek analízisbe kellene menni, konfirmáció vagy bérmálás helyett, „rendezni ösztön és tudat viszonyát”.

Ő szegény jól tudta, mit jelent neurózist átadni akarni. *És szenvedek, de nem*

lesz kegyelem, ha megszabadít, aki egy vele, – amazon lesz minden fájdalom (A kínhoz...)

(Vágó Márta: *József Attila*, 1995)

JÓZSEF ATTILA Elmaradt ölelés miatt

Úgy vártalak, mint a vacsorát este,
ha feküdtem s anyám még odajárt.
Úgy reméltelek, mint kétségbeesve,
hülyén, (még ifjan) hívtam a halált –
nem jött, hálisten... Látod ilyen boldog
vagyok, ha most meggondolom a dolgot.
De az még ostobább,
hogy nem jöttél, bár jönni fogsz tovább!

Makacs elmúlás tolja a világot
maga előtt, mint bányász a szenet,
melyet kifejtett, darabokra vágott.
De mélyben, egyben él, aki szeret.
Milyen tűzvész, miféle kivont kardok
káprázata volt, ami visszatartott,
hogy míg a hold haladt,
nem fogózhattam beléd azalatt?

Könnyű, fehér ruhában

Mindent, mi nem ennivaló,
megrágtam és kiköptem.
Magamtól tudom, mi a jó
s hogy egyremegy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.

És tudom, mint a kisgyerek,
csak az boldog, ki játszhat.
Én sok játékot ismerek,
hisz a valóság elpereg

és megmarad a látszat.

Nem szeretnek a gazdagok,
míg élek ily szegényen.
Szegényeket sem izgatok,
nem állok én vigaszra ott,
ahol szeretni szégyen.

Megalkotom szerelmemet...
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen – a szívem nem remeg –
könnyű, fehér ruhában.

ILLYÉS GYULÁNÉ

József Attila utolsó hónapjairól

(Részlet)

Az elmúlt évtizedek alatt – bármennyire igyekeztünk a titkot magunkba zárni, annyi mégis kiszivárgott, hogy különféle kellemetlen, bántó, egymásnak ellentmondó kérdéseket ne tegyenek föl, még a barátok is.

„Hogyhogy nem esett meg a szíve József Attilán?”

„Sajnálattól kívánt a felesége lenni, megmenteni?”

„Csak nem akarta egy gyógyíthatatlan elmebeteghez kötni az életét?”

Válasz ezekre:

Józanul meggondoltan – nem „sajnálattól” mentem volna hozzá. Az őelőtte megismert Illyés Gyulával a kapcsolatot teljesen reménytelennek tartottam. A társaságomba tartozó – általában több éve ismert – férfiak, de az újabbak között sem találtam olyat, akiről elképzeltem, hogy életre-halálra hozzá kötődjem. Bár volt köztük nem egy, akivel nagyon szívesen találkoztam, akit becsültem, kedveltem is, de nem eléggé. Már nem voltam annyira fiatal, döntenem kellett, előbb-utóbb választanom. Áttekintve jövő életemet: mit tudok bármelyiknek is nyújtani? Feltételezhetően kellemes, nyugodt polgári életet, mint ahogy ők is csak ezt tudják nekem adni. Ezt keveselltem. Valami jobbat akartam tenni, mint amire én egyedül képes vagyok. Valami ösztönös vágy és erő hajtott olyan tevékenységre, amiért – úgy éreztem – érdemes élni.

Akadtt olyan is – mai fiatal –, aki azt kérdezte, így: „miért nem tetszett lefeküdni neki?”

Mert ő nem ezt várta tőlem. Ő nem az „ágyába akart” egy nőt. Ennél több volt az igénye, bármilyen szerény volt az: egy kétszobás, egyszerű lakás, valami rendszeres – a munkájával keresett! – jövedelem, egy megértő – törvényes! – feleség. Talán mosolyognivalóan romantikusnak hangzik ma, de hányatott, zaklatott életében biztonságra, tartósra, állandóra, élethossziglanra vágyott a szerelemben is.

Az ő számára a szerelem az egyént a közösséghez kapcsoló emberi szövetséget jelentette. (Levendel-Horgas: *A szellem és a szerelem*, Gondolat, 1970. Bp. 171. old.)

Mindent összevetve, József Attila rendkívüli tehetségét (versrajongó természetemmel), jellemét, becsületes emberségét, kedvességét, őt tartottam a legkülönbnek, akivel élni tudnék, élni próbálhatok. Én nem azt az ifjú József Attilát ismertem meg, akit a szakirodalom egy része a társaság központjaként, kedvenceként jellemez (Németh Andor: *A szélén behajtvva*. Magvető, 1973.). Nem azt, akit Vágó Márta olyan szeretettel ábrázol írói készséggel megírt könyvében. (*József Attila*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, 1978.) Nem „Attilkát”, nem „Tilinkót”, a „túlhajtottan kacagó”, „röhincselő”, hetykén „nyakba-csókoló”, „pofozva simogató”, magát pártfogókkal eltartani kívánó József Attilát. Hanem nehéz gondokkal küzdő, támasztalan, társtalan, igaz szavú férfi, aki nem bírta már elviselni, hogy könyöradományokból éljen. S a legfőbb érv: azt éreztem, nem hagyhatom el őt ilyen veszélyben. Hivatásom a gyógypedagógia. Arra esküdtem föl. A segítségnyújtás vágya is lehet szenvedély.

* * *

Ami a betegségét, „súlyos elmebaját” illeti, amit ma is fölvet szakember, laikus, igenlően, tagadólag? Nem mernék véleményt mondani. A tünetek közül a depressziót láttam uralkodónak.

A szakemberek, elmeorvosok, lélekelemzők, pszichológusok, elsősorban kezelőorvosai nyilván gondoltak baja soktényezős összetettségére. Azaz nemcsak a családban kimutatható – esetleg örökletesnek tekinthető – személyiség-elváltozásokat kutatták: az apa elhagyja feleségét, három gyermekét, nem Amerikába, a vágyott pénzszerzés földjére utazik, letelepszik Erdélyben, születik egy fogyatékos (mozgássérült?) fia; több öngyilkossági kísérlet van a családban és egyéb, nem szellemi, hanem (enyhébb? – súlyosabb?) „lelki”, érzelmi személyiségzavar. Bizonyára felkutatották a külvilági, környezeti károsító tényezőket is. Talán a szülés körülményeit, a betegségeit, a biológiai ártalmakat. És a mélylélektan által feltárható, kinyomozható személyiségformáló jelenségeket. Az apa eltűnése, a lelencsors, nevének elvesztése, nyomor, anyja halála, hányattatása, anyját pótolni nem képes szerelmek, csalódások. Csalódások munkája sikerében, pártban, barátokban. A „kegyelemkenyér” elfogadásának kénytelensége. Önbizalma elvesztése, kishitűsége. Költészetének nem méltó elismerése. És mindezt szellemi-érzelmi igényességgel és túlérzékenységgel kellene elbírnia.

Nagyon nehéz ma már ilyen adatokat megbízhatóan felkutatni, kibogozni. S talán éppen ilyen nehéz lenne ma még ezeket nyilvánosságra hozni. Pedig esetleg több helyen is lehet ilyen vizsgálati anyag, adat.

Kétségtelen, hogy van bőven „személyiségsérülést” okozó belső-külső kedvezőtlen körülmény. De amikor helyzete kedvezőre fordulhatott volna, ő éppen akkor adta föl a reményt. A Pantheonnál lektori állást ígérték, Baumgarten-jutalom várta (halála után a családnak adták át) és végül – végül mint biztosíték – ami „fix” volt; engem 1938-ban kineveztek a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolára az akkori helyzetben nem is kevés fizetéssel.

* * *

Beszéltem József Attila utolsó hónapjairól Makai Ödönné József Etelkával, József Attila fiatalabbik nővérével még a kézirat megjelenése előtt és utána is. A beszélgetést igyekszem az ő szóhasználata szerint, az ő kifejezéseivel – de röviden összefoglalva – visszaadni.

Első mondata rögtön a megnyugtató volt. Nem vádolhat senki. Teljesen nyugodt lehetek, csak jót tettem József Attilával. Öngyilkosságának oka a *természetből* fakadt. Búskomor volt. Nagyon vágyott dolgokra, de nem hitte, hogy vágya teljesül. Nem mert remélni. Félt, nem tud eleget tenni, nem tud megfelelni a kívánalmaknak. „Megtorpant.” Gyakran emlegette, hogy ő „bolond”, nem dolgozik, akkor ne is egyék. Az utolsó időben sem a szanatóriumban, sem nővéreinél nem akart már enni sem. Nem vásárolják a könyveit. „Nem lesz már belőlem ember.” Ezeket töprengett, kesergett. Nem bízott a jövőjében.

A látogatásom másnapján József Attila megkérdezte Etelkát, milyen iratok kellenek a házassághoz? Majd a – zárt – verandán levő táskájából kikereste a holmija közül születési, állampolgársági és egyéb iratait, összekészítve az ablakpárkányra tette. Etelka nagyon helyeselte nőülési szándékát, és – szerinte – éppen olyan lány való hozzá, mint én.

A kiadó, Cserépfalvi által adott 600 pengőről ő nem tudott, Attila nem említette neki, sem senki más Jolánnak sem. Ő azt tartja valószínűnek, hogy valahogy elveszhetett az a pénz (azért nem tudott Tihanyba menni). Ez elkéséríthette, Etelka magyarázata szerint. Kétségbeesetten és zavart állapotban találtak rá a Luxor kávéházban, ahol a pincért kérte meg, hívja oda Cserépfalvit. Barátai így vitték Benedek professzorhoz. A további közismert: így került a szanatóriumba.

* * *

Illyés Gyula naplójegyzetei egyikében, 1961-ben leírja az 1936 decemberében velem való első találkozását. „Flórába az első pillanatban olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem.

Nős voltam ugyanis.

A pillantás előtt is már ismertem. De csak a hangjáról s az is – Márta, Sárköziné később órákig beszélt, hogy milyen elragadó, alt hang ez – megejtett.

Mert úgy történt, hogy sötétben találkoztunk.

Feleségem unokanővérével – aki aztán az én unokatestvéremhez, Ferenczy Sándorhoz ment feleségül – látogatóba jöttek hozzánk, hozzám, Szondi-tesztet csinálni. De késtek, s nekem dolgom lévén, elindultam hazulról. Kint laktunk a Farkasréten, a hegyekben. A villamosmegálló előtt jöttek velem szemben, Dósai Margit és ő. A decemberi alkonyatban épp csak alakjukat láttam.

Fordultam hát velük vissza. Így történt, hogy otthon, a szobában a villanyt fölgyújtva láthattam először Flóra arcát és tekintetét. És kaptam szívembe azt a végzetes ütést.”

Milyen „ütést” kaptam én, milyen érzés ébredt bennem, az első találkozáskor? Erős rokonszenv, ami föllobbanhatott volna. De fegyelmeztem, visszafojtottam, ahogy erről írtam már; nős volt, számomra tehát reménytelen.

Ez a kölcsönös rokonérzés, vonzódás Illyés Gyula és köztem nem múlt el. De a tilalom megduplázódott, amikor József Attilával lassanként kialakult a kapcsolatunk, s versei megjelentek.

* * *

Illyés Gyula csak 1938-ban, tehát József Attila halála után vált el feleségétől, tudtommal nem miattam. Egyik naplójegyzetében, ugyancsak 1961-ben így ír: „Házasságom nem volt boldogtalan. Épp csak nem nekem való. Feleségem, Juvancz Irma, különbözetire előkészítő tanárom, a kiváló matematikus, Juvancz Iréneusz leánya a szép, okos lány volt, önfeláldozó asszony lett. De előző évben én már – mert oly sötét hangulatba merültem – egész télen külön laktam, lent a Metropol nevű megszállóban.”

* * *

Juvancz Endrével, Muca fivérével is beszéltem erről, mintegy két éve. Nővére harmonikus, 1931-ben kötött szép házassága Illyés Gyulával négy-öt év múlva már felbomlóban volt, Gyula és Muca pedig hamarosan elváltófélben. Engem még nem ismertek.

* * *

Kettőnk sorsa – Illyés Gyulával – még hosszan bizonytalan maradt. József Attila halála után rágalmak, vádak valósággal elárasztották őt, engem kevésbé nyíltan, de gyűlölet övezett. Mi magunk is – bár lelki furdalásra, felelősségérzésre nem volt okunk, mégis – szinte menekültünk a nyilvánosság elől. Csak titokban, szorongással tele mertünk találkozni, elhagyott helyeken sétálni, zugkávéházakba beülni. Gyula válópere folyt ugyan, de Muca szenvedése is szinte elviselhetetlenül megrázott, bántott mindkettőnk.

Akkor – 1938-ban – határoztam el, hogy megoldom ezt a fájdalmas, kibíratatlan helyzetet, elhagyom az országot. Brazíliába megyek gyógypedagógusnak...

* * *

Végül mégis itthon tartott a sorsom.

Összeházasodtunk Illyés Gyulával, teljesen titokban, még a legszűkebb családunk is csak utólag tudott róla. Egy viceházmester s annak asztalossegéd barátja volt a tanúnk, se azelőtt, se azóta nem láttuk őket. Éltünk továbbra is titokban. Közben beköltöztünk a szüleim által építtetett családi ház egyik lakásába. Ámbár ennek a titkos házasságnak nem kis varázsa volt, lassanként lányunk, Ika megszületése után mégis elterjedt összetartozásunk, házasságunk híre. Így kezdtünk nyilvánosan is nyugodtabban munkánknak, hivatásunknak élni.

(Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp. 1987)

JÓZSEF ATTILA

Flóra

1

Hexaméterek

Roskad a kásás hó, cseperészet a bádogeresz már, elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik, buggyan a lé, a csatorna felé fodorul, csereg, árad. Illan a könnyű derű, belereszket az égi magasság s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.

Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törekeny báju verőfény, és beleborzongok, látván, hogy nélkülöd éltem.

[...]

Megméressél!

Már nem képzelt ház üres telken,
csinosodik, épül a lelkem,
mivel az árnyakkal betelten
a nők között Flórára leltem.

Ő a mezőn a harmatosság,

kétes létben a bizonyosság,
lábai kígyóim tapossák,
gondjaim mosolyai mossák.

Ízét adja a tiszta víznek,
száját adja a tiszta íznek,
hazaszólit, amikor úznek,
szemében csikó legelészet.

Ő az okmány, kivel a kellem
a porrá omlás ellen, a szellem
az ólálkodó semmi ellen
szól, pöröl, szorongó szerelmem.

Érdekeimből megértettél,
bátorra vakmerőből tettél,
kínlódtál, amíg nem szeretttél,
egész világom ege lettél –

hát dicsértessél s hirdetessél,
minden korokon át szeressél
s nehogy bárkiben alább essél,
mindig, mindenütt megméressél!

Ime, hát megleltem hazámat

Ime, hát megleltem hazámat,
a földet, ahol nevemet
hibátlanul írják fölébem,
ha eltemet, ki eltemet.

E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)
a háborúból visszamaradt
húsfilléres, a vashatos.

Sem a vasgyűrű, melybe vésve
a szép szó áll, hogy új világ,

még

tem

jog, föld. – Törvényünk háborús
s szebbek az aranykarikák.

Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan.

Így éltem s voltam én hiába,
megállapíthatom magam.
Bolondot játszottak velem
s már halálom is hasztalan.

Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétet-
többet, mint vétettek nekem.

Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp másoknak remél.

Az író hagyatékából közöljük

RÁCZ OLIVÉR

Jiszgádál v'jiszkádás

Ötven éve szabadultak fel a hitleri haláltáborok

*Szívem, ne haragudj rám ezekért a szív-
fájdító sorokért: ötven éve adós voltam
gyarló önmagamnak ezzel az írással.*

Nagyon szép asszony volt az én anyósom.

Szép és fiatal – hogyne, hiszen amikor örök szerelembe keveredtünk a lányával, szerelmem tizenöt éves volt, én tizenhét.

Nagyon szép asszony volt az én anyósom. Fiatal, karcsú, mosolygós, napsugárszőke, kék szemű.

És zsidó.

Ez akkoriban még nem zavart bennünket, akkori szemléletünkben körülbelül annyi jelentősége volt, mint annak, hogy van, aki a lírát szereti, van, aki a prózát. A zsidókat utóbb a drámára szorították, de ezt akkor még nem észleltük. Talán nem is akartuk észlelni. Kit érdekelt? Osztályunkban például Balázs Géza szőke volt, szeplős, és evangélikus hittanra járt. Pocsatkó Feri magas volt, széles válló, göndör hajú és református. Grosz Jenci szemüveget viselt, egy kicsit hadart, és az ő füzetéből másoltuk ki a házi számtanfeladatokat, mert játszva oldotta meg a legnehezebb egyenleteket, logaritmusos rejtélyeket, mértani görbéket, hiperbolákat, parabolákat. És melleleg – zsidó volt. De ezt csak olyankor vettük tudomásul, valahányszor a zsidó húsvét, a pészach idején, ünnepélyesen megajándékozott négyöt legjobb cimboráját, közöttük engem is, egy-egy zacskó ízes, ropogós pászkával.

– Szalonnát, kolbászt lehetőleg ne egyetek hozzá – figyelmeztetett bennünket komolyan, miközben átnyújtotta a csemegét –, kóser.

Ezt tudomásul vettük, a többi nem érdekelt. Egyébről, amint említettem, talán nem is akartunk tudni.

Anyósom sem óhajtott tudni a zsidó lét egyes meglévő tehertételeiről: korán özvegységre jutott – férje, aki emléklapos magyar királyi százados volt az első világháborúban, nagyon fiatalon meghalt. Természetesen ő is zsidó volt. Kivételes jómódot hagyott özvegyére, aki tagja volt minden zsidó és nem zsidó jótékonyági intézménynek, alapítványnak, kulturális mozgalomnak, és kevélyen felülemelkedett minden olyan ostobaságon, mint antiszemitizmus, fasizmus, nemzeti szocializmus.

Igazán nem kárhoztathattuk érte; menyasszonyom időközben tizennyolc é-

ves lett, én húsz, és akkoriban már szép és büszke anyósomnál jóval avatottabb, előkelő rangú, hivatásos politikusok is megvetően szajkózták:

„Nem a mi ügyünk! Bennünket nem érint!”

Mármint a nemzeti szocializmus.

Persze hogy nem érintett: „csak” a zsidók ügye volt, de egyelőre még nem a mi országunkban. Aztán Ausztria ügye lett. Lengyelországé. Franciaországé.

Na, itt álljunk meg egy pillanatra. Ausztriába diadalmenetben vonultak be a nácik; Lengyelországban „felszabadították” a német fajtestvéreket; Franciaországot, a szép Marianne-t, megerősszakolták. Megerősszakolták. Brutális, teuton, férfias kíméletlenséggel. De – közben miért riszálta hozzá, finoman és diszkrétén, ám nagyon is észrevehetően, a kecses kis farát?

„Nem a mi ügyünk! Bennünket nem érint!”

Aztán már minket is érintett. De még mennyire! Csakhogy ez már történelem. A gázkamrákkal (amelyek egyes újabb kori felháborodott, buzgó kutatók szerint nem is léteztek: zsidó propaganda az egész) és a haláltáborokkal egyetemben. Ne beszéljünk róla. A neofasizmus egyre burjánzóbb kilengéseiről sem. Kit érdekelnek?

Minket az érdekelt, hogy amikor változatlanul kék szemű, sudár, szép anyósomnak családostul be kellett vonulnia a téglagyári gettóba, előző éjszaka, anyósom tudtával és beleegyezésével, megszöktettem a menyasszonyomat.

Mosolygós, árja szépségű anyósom is megszökhetett volna: éltek rokonai bőven, Budapesten, Erdélyben, sőt Csehországban is, merthogy távolabbi ősei – vérbeli cseh husziták voltak. A huszita ősök exponáltabb része a huszita üldözések idején Erdélybe menekült: ott keveredtek a szombatisták, jehovisták, egyéb szekták közé, s végül a családnak az az ága, amelyből anyósom származott, a fene tudja, hogyan, zsidó hitre tért. (A családnak egy másik ága, még valamikor a tizenkilencedik század második felében, ismeretlen okokból Franciaországba vándorolt: szép anyósom a második világháború kezdetéig két, Sacré Coeur rendbeli apáca unokanővérével levelezgetett.)

Csakhogy szép és szelíd anyósom nem volt hajlandó megszökni a gettó elől. Nem akarta elhagyni az anyját, nővérét, annak szép számú családját. Továbbá rendületlenül bízott benne, hogy a gettóban, vagy majd valahol a Reichben újra összeakad a fiával, legdédelgettebb, mert legfiatalabb gyermekével, aki akkor már zsidó munkaszolgálatosként védte a hazát.

Anyósom tehát, menyasszonyom nővérével és említett, nagy számú családjával egyetemben, bevonult a gettóba. Miután menyasszonyomat biztonságban elrejtettem, kétszer, háromszor még sikerült élelmiszert, ruhaneműt, csomagot, levelet becsempészni hozzájuk. De a téglagyári gettót néhány nap múlva légmentesen lezárták, s a téglagyár felől, újabb néhány nap múlva, átdübörögtek a városra a leplombált ajtajú, bedeszkázott ablakú, hat ló vagy negyven ember helyett élő emberek (emberek? – zsidók!) százaival agyonzsúfolt marhavagonok.

Nem tudom, melyik haláltáborba hurcolták anyósomat – még Dachau előtt

elszakították a családjától. Feleségem nővére túlélte Auschwitzot; közvetlenül a tábor felszabadítása után, miután az amerikaiak ismét életképesé táplálták, azonnal Chilében élő, távoli rokonaihoz utazott. Egy, ugyancsak valamelyik haláltábor túlélte, német zsidó fiatalember kíséretében, aki még Chilében feleségül vette, azután átköltöztek az Egyesült Államokba, és New Yorkban egy kis díszműáru-kereskedést nyitottak. Feleségem nővére, még a hajdani, szép béke éveiben főiskolát végzett képzőművész volt, férje díszműáru-tervező. Soha többé nem tértek haza – feleségem nővére pontosan tudta, mi történt az anyjával, családjával: nem voltak illúziói. Nem óhajtotta viszontlátni a házat, amelyben született, a várost, amelyből elhurcolták. Havonta írt nekünk, és több ízben felajánlotta, hogy repülőjegyet küld, látogassuk meg, de erre sohasem került sor. Azt hiszem, feleségem jobban félt a viszontlátás elkerülhetetlen emberi fájdalomaitól, mint amennyire egy kései, elárvult testvéri ölelés boldoggá tehetné volna.

Feleségem kisöccse, a táboruk felszabadulása után, egy amerikai hadikórházból szökött meg, súlyos, kikezeletlen flekktífusszal, halálos, lázas betegen.

„Anyukám otthon majd kigyógyít”, suttogta rekedten barátjának és egy szomszédjának mielőtt megszökött a kórházból. Barátja félig eszméletlen volt; nem tudta megakadályozni, visszatartani.

Másnap akadtak rá a kórháztól néhány száz méternyire az útszéli árokban, holtan. Húszesztendő volt.

Ezt azonban két évvel később tudtam meg attól a bizonyos, kórházbeli barátjától, akit sikerült kigyógyítani a flekktífusból és a koncentrációs tábor gyötrelmeiből, miközben feleségem még egyre bizakodva várta haza a kis öccsét.

Ez a barát, aki felgyógyulása után két esztendővel később vetődött haza, pontosan a húsvéti pászkat osztogató Grosz Jenci volt.

Szülővárosom ősi ligetében akadtam össze Grosz Jencivel. A régi zenepavilon körül kószáltam egymagam, mert feleségem, anyámmal, élelmiszerbeszerző körútra indult a város peremére (ott a peremvidéken még lehetett kapni egyet s mást, ismerős kereskedőktől, ha az embernek szerencséje volt), s az ilyen vállalkozások során jelenlétem nem volt kívánatos.

Grosz Jenci.

Egy kicsit csámpásan, egy kicsit félszegen közeledett felém az elhagyatott ligeti sétányon, s amikor már csak háromlépésnyire volt tőlem, bágyadtan elmosolyodott.

– Nem ismertél meg, mi? – kérdezte a legnagyobb természetességgel, amikor túlestünk az első, szótlán ölelésen. – Hát igen; a táborban leadtam vagy huszonöt kilót. De olyan nyolcat-tízet még az amcsik kórházában sikerült visszaszereznem... – mondta büszkén. – Igaz, hogy közel egy év alatt... Most már majdnem a súlyomnál vagyok. A hitközség táplál. Veled mi van?

Erre azonban nem válaszoltam, mert váratlanul eszembe villant, hogy Grosz Jencit feleségem öccsével egy időben vonultatták be munkaszolgálatra; addig

a nyolcdioptriás szemüvegével s egyéb orvosi machinációkkal sikerült megúsznia.
– Mit tudsz Gabiról? A feleségem kis öccséről – kérdeztem mohón. – Együtt vonultatok be.

A sokdioptriás szemüvegén át is láttam, hogy megütközve, elborult szemmel bámul rám.

– Hát nem tudjátok?

– Nem. Mit? – kérdeztem elszoruló torokkal.

Elmondta.

Aztán, megérezve, hogy itt most üres és céltalan lenne minden vigasztaló szó, újból megölelt.

– Ne mondd el a feleségednek – mondta még halkán, és fáradt, nehéz léptekkel elballagott. – Egyszer majd benézek hozzátok...

Én pedig eltántorogtam a sétány legelső eldugott lócájáig, leroskadtam rá, és szemem elé tartott, nyitott tenyérrel elmormoltam az egyetlen, általam ismert héber imát, a halotti imát, amelyet olyan gyakran volt alkalmam hallani hosszú és dicstelen katonáskodásom idején, a tábor túlsó felén, a szögesdrót kerítés mögött elhelyezett zsidó munkaszolgálatosok mocskos, bűzlő körletének rabbijától: Jiszgádál v'jiszkádás...

„Ne mondd el a feleségednek...”

Csak hogy a feleségem még aznap este leolvasta az arcomról, hogy édesanyja után már kis öccsét is hasztalanul várja haza.

Jiszgádál v'jiszkádás...

Hosszú évek múltán úgy alakult sorsom, hogy kulturális külügyi kapcsolatok teremtése, szerződések aláírása végett sűrűn jártam külföldön. Németországban, Ausztriában, Lengyelországban is.

A külügyi szolgálatban mindenkiről mindent lenyomoznak, tudnak, feltárnak. Rólam is kinyomozták, hogy háromévi dicstelen és siralmas Horthy-katonáskodásom során, amikor néhány hosszú hónapot a zsidó munkaszolgálatosok keretlegényeként, pontosabban zászlóaljrnokaként is eltöltöttem (a légvédelmi tüzérektől – védett alakulat! –, majd a távbeszélőktől – bizalmas alakulat! –, s végül a géppuskásoktól helyezgettek át büntetésből, de ez most nem tartozik ide), többtucatnyi zsidó barátomat, ismerősömet sikerült hamisított katonai papírokkal, okmányokkal, szolgálati jegyekkel megszöktetnem, biztonságba menekítenem. Olykor merőben ismeretleneket is.

A háború után hosszú évekkel éppen egy könyvesbolt kirakata előtt szemlégettem a kiállított könyveket (jó, bevallom, főképpen azért, mert akkor már az én két legelső könyvem is közöttük volt), amikor valaki váratlanul, erőteljesen megtaszította a vállamat.

Csodálkozva pillantottam az illetőre.

Magas, ismeretlen, sötét ruhás férfi volt.

– Nem ismer meg, hadapród úr? – kérdezte halkán. – Nem emlékszik rám?

Nem emlékeztem rá. Esküdni mertem volna, hogy sohasem láttam.

– Zsidó munkatábor – mondta változatlanul halkán, de nyomatékosan.

Villámgyorsan utánagondoltam a dolgoknak. Vajon mi baja lehet velem ismeretlen megszólítómnak? Magamban tiszta szívvel leszögeztem, hogy soha én zsidót, zsidó munkaszolgálatost meg nem bántottam. Még durva szóval sem. Összetéveszt valakivel? Hadapród sem voltam soha, mindössze „címzetes” karpaszományos szakaszvezető, noha a munkaszolgálatosok, sőt a keretlegények nagy része is következetesen hadapród úrnak szólított. De akkor is? Nyilván összetéveszt valakivel. Nem jó dolog.

Nem tévesztett össze.

– Az életemet mentette meg, hadapród úr – mondta, és akkor már megragadta a kezemet. – Nem emlékszik? Elkobozták a gyógyszereimet, mert azzal vádoltak, hogy szimulálok. Az ítélethozatalig mindenesetre bevágtak egy aknaszedő zászlóaljba. Maga csempészett át a névsor összeállításakor egy kötőrő századba. A „terhelő bizonyítékokként” lefoglalt gyógyszereimet is visszaszerezte, kicserélte.

Akkor már homályosan emlékeztem. Főképpen a „terhelő bizonyítékok” miatt. Hogy milyen gyógyszerekről volt szó, nem tudtam. Arra azonban emlékeztem, hogy a katonai „gyengélkedő szoba” gyógyszerész-munkaszolgálatosának a segítségével az egész készletet ártatlan, közömbös szódabikarbónára és aszpirinpreparátumokra, lábfeltörések kezelésére szánt kenőcsökre cseréltem fel.

– Örülök, hogy sikerült megúsznia – mondtam mosolyogva.

– Örülök, hogy találkozhattam önnel, hadapród úr – mondta, aztán a zsebébe nyúlt és a tenyerembe csúsztatott valamit.

Kis, aranyból ötvözött Dávid-csillag volt.

– Elfogadja? – kérdezte félénken, és sietve folytatta: – Holnap indulok Izraelbe. Tegnap kaptam meg a kiutazási engedélyemet. Örülnék, ha elfogadná. Emlékbe. Az életemért. És örülnék, ha beülne velem oda, a szemközti kávéházba, egy feketére. Szeretnék néhány percre elbeszélgetni magával. Mindig csodáltuk magát, hadapród úr...

– Hagyja a hadapród urat – mondtam legyintve. – Azoknak a hadaknak én sohasem voltam apródja...

Sokáig beszélgettünk a kávéházban. Amikor elbúcsúztunk egymástól, megkérdezte:

– Mit üzen Izraelbe? Ha esetleg közös ismerősökre bukkannék. Bizonyára találkozom olyanokkal, akik szintén magának köszönhetik az életüket. Mit üzen nekik?

– Vigyázzanak az anyósom két alapítványi fájára – tört ki belőlem önkéntelenül.

Szép anyósom ugyanis még a béke éveiben két, elültetésre szánt facsemeté-

re szóló utalványt vásárolt a Nemzetközi Zsidó Alapítványtól, a Joint-től, Izrael tervezett fásítására. Vajon zöldellnek-e valahol a fák?

De térjünk vissza külügyi kiküldetéseimre. Pontosabban arra, hogy fenti múltam lenyomozása után, vendéglátóim több ízben felajánlották, elvisznek valamelyik hajdani haláltábor immár kegyhelynek átépített megtekintésére.

Minden alkalommal valamilyen halaszthatatlan tennivalómra, elfoglaltságomra, szorongató időhiányomra hivatkozva, illő tisztelettel, udvariasan visszautasítottam a megtiszteltetést.

Nem óhajtottam megtekinteni sem Dachaut, sem Bergen Belsen-t, sem Najdánkát, sem Auschwitzot, sem Buchenwaldot. Nem óhajtottam látni azokat a helyeket, amelyeknek valamelyikén szép anyósomat a halálba küldték. Nem óhajtottam megpillantani valamelyik hajdani SS-legény korabeli fényképfelvételén az egymásra hányt hullák, a csonttá aszott, egymás mellé dobált tetemek között az ő halálba torzult vonásait. Nem óhajtottam valamelyik esetleges, utólag a falba illesztett kegyeletes emléktábla temérdek mártírjainak a névsorában rábukkanni a nevére.

Nem.

Attól tartottam, ha megpillantom valahol a nevét, valamelyik felvételen a kopaszra nyírt fejét, az elgyötört arcvonásait, menthetetlenül és visszafojthatatlanul feltör belőlem az az érzés, amely – legszemélyesebb, legbántóbb, legfájdalmasabb egyéni sérelmeim idején is – mindig idegen volt számomra.

A kérlelhetetlen, leküzdhetetlen, ádáz, tomboló bosszúvágy.

Nagyon szerény, kedves, gyöngéd, jólelkű asszony volt az én szép anyósom. Jiszgádál v'jiszkáadás.

(1995)

Balassi Bálint szavainak szótáráról

Zrínyi írója a VITÉZ HADNAGY-ban: „vitézkedjél az örökségnek és nem két napnak”. Az akkori *örökség* szó ebben a mondatban nem a mai ’juss’ értelemben szerepel, hanem a maradandóságot, az örökkévalóságot jelenti. Ha azt akarjuk, hogy régi nagyjaink ránk hagyott értékei *örökségek* legyenek a szó régi és újabb értelmében is, akkor magyarázatot kell adnunk a nyelv természetes változásai következtében elavult vagy megváltozott értelmű kifejezésekhez. Így tettek már a régi görögök is Homérosz után pár évszázaddal, a firenzei tanács Boccacciót kérte fel a DIVINA COMMEDIA magyarázatára, s az angol iskolákban ugyanúgy magyarázzák Shakespeare-t, mint nekünk Balassit, Zrínyit és a többi régi nagyjainkat magyaráznunk kell. Más út nincs.

A Zrínyiászt jó néhányan átírással, vagyis modernebb nyelvre átültetve próbálták közelebb hozni saját koruk olvasóközönségéhez. A sor tekintélyes: Arany János, Benedek Elek, Gregus Ágost, Kónyi János, Mészöly Gedeon, Ráday Gedeon, Vékony Antal; ám a módszer értéke kétes – Arany talán ezért is hagyta „félbe” –, legyen a szándék bármily tiszteletreméltó. „Zrínyi csak a maga eredeti alkotásában az igazi Zrínyi” – mondja Széchy Károly az 1906-os Zrínyi-kiadás előszavában Ráday és Kónyi átírásait bírálva; Greguss tevékenységéről pedig így ír: „Az olvasó-közönség kényelme semmi esetre sem kívánhat akkora áldozatot, hogy a legnagyobb szellemek alkotásait [...] meghamisítva juttassuk kezébe”.

Ha az egyébként is türelmetlen mai olvasó nem érti olvasmányának szavait, a befogadást fárasztónak tartja s abbahagyja. De az sem jobb, ha félreérti azért, mert bizonyos szavaknak csak a mai értelmét ismeri. Az írói szótár tehát értékmentést szolgál.

Valamennyi ilyen mű azzal a reménységgel készül, hogy segítségével sikerül egy távoli korszak óriásának szellemi örökségét közelebb hozni az utókor emberéhez. Ezért fogalmazhat így Benkő László AZ ÍRÓI SZÓTÁR¹ c. művében: „*a végső indíték, amelyből az írói szótár kezdetei fakadnak, társadalmi szükséglet*”. A világirodalom nagy alkotói közül jó néhánynak a szókincsét feldolgozták már az írói szótár különböző módszereivel szerte a világon. Arisztotelész, Homérosz, Dante, Shakespeare, Molière, Cervantes, Puskin nevét fedezhetjük föl többek között abban a közel háromszáz szótárt tartalmazó jegyzékben, amelyet Benkő említett művében találunk.

Sajnálatos, hogy a szorosan vett magyar írói szótárak sora igen szerény. Az alkotó teljes szókincsére kiterjedő szótárunk csak három van: a PETŐFI-SZÓTÁR², a BALASSI-SZÓTÁR³ és a ZRÍNYI-SZÓTÁR⁴. A JUHÁSZ GYULA-SZÓTÁR⁵

csupán a költő verseinek szavait, a TOLDI-SZÓTÁR⁶, illetve a BÁNK BÁN-SZÓTÁR⁷ egy-egy kiemelkedő mű szókészletét dolgozza fel. Ezeknél egyszerűbb megoldású a CSOKONAI-SZÓKINCSTÁR⁸, amelynek első kötete készült el, s a költő színműveinek szavait adatolja értelmezések nélkül. Szintén más jellegű az olvasóközönség igénye szerint készült JÓKAI-SZÓTÁR⁹, ez az írónak csupán azokat a szavait tartalmazza és értelmezi, amelyek „irodalmi és köznyelvünkben ismeretlenek vagy szokatlanok”. Jellemző, hogy ez utóbbinak szükségességét közvetlenül a nagy mesemondó halála után vetették föl először, s majdnem egy teljes évszázad múlva valósult meg. Hasonló a Petőfi-szótár története is: 1889-ben merült föl az ötlet, s a szótár kiadása – 25 évi munka után – 1987-ben fejeződött be.

A BALASSI-SZÓTÁR Debreceni Egyetemen a Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadásában jelent meg. Voltaképpen az ország legnagyobb ilyen jellegű szellemi műhelyének legutóbbi terméke, hiszen immár nyolcadik kötete egy, a hetvenes években elindult sorozatnak, melynek minden tagja régi irodalmunk valamilyen nyelvi szempontból fontos szövegdokumentumát (Jókai-kódex, Birk-kódex, Guary-kódex) dolgozza föl Bölcskei László számítógépes programjának segítségével. Valamennyinek, így a BALASSI-SZÓTÁRnak a szerkesztője is Jakab László egyetemi docens, akinek áldozatos munkája nyomán anyanyelvünk múltjának olyan bőséges adattára készült el, amelynek értékét és hasznát majd csak a későbbi kutatók látják igazán. (Az ilyen tevékenységre mondják: fölbecsülhetetlen – ezért nem is becsülik meg.)

Bizonyos, hogy a számítógépek felhasználása a jövőben elősegítheti az írói szótárak gyarapodását, tudni kell azonban, hogy a gép csak a sokakat elriasztó mechanikus cédulázástól menti meg a szerkesztőt, a dolog érdemibb és érdekesebb, valóban tudományos részétől, tehát az adatok helyes csoportosítását, a szócikkek célszerű felépítését, az értelmezések megfogalmazását meg az esetleges minősítések eldöntését jelentő munkától nem. A főntebb felsorolt írói szótárak közül csak a Csokonai- és a Balassi-szótárt alkották számítógépes megoldással, a többiek fáradságos kézimunkával készült cédularendszerre épülnek.

A tetszetős, vaskos, 621 oldalas kötet előszavában teljes joggal mondják a szerkesztők: „Balassi Bálint egyes szavait, kifejezéseit ma már nemcsak a középiskolás tanulók, hanem a magyar szakos egyetemi hallgatók sem értik”, és hozzátehetjük: ez valószínűleg még inkább érvényes a szélesebb olvasóközönségre. A könyv első, legnagyobb egysége a ránk maradt Balassi-szövegek közül azokat dolgozza föl az értelmező írói szótár módszerével, amelyek a legolvasottabbak iskolában és azon kívül is: a verseket és a SZÉP MAGYAR KOMÉDIÁT. A kötetben szereplő további két rész adattárszerűen, értelmezés nélkül mutatja be a költő leveleinek, illetve fordításainak szavait. Ilyenformán a Balassi-szótár ugyan teljességre törekvő munka, azonban mivel a feldolgozáshoz nem állt rendelkezésre a költő ránk maradt minden írásának egységes és teljes kritikai kiadása, így kényszerű kompromisszum a levelek és a fordítások szóanyagának egyszerűbb bemuta-

tása. A feldolgozott korpusz tehát négy különböző kiadásból épül fel, úgymint a Gyarmati Balassi Bálint énekei címen a Szépirodalmi Kiadónál 1986-ban megjelent verskötet; az ugyanott 1990-ben kibocsátott Szép magyar komédia; a Stoll Béla gondozásában a Magyar Helikon Kiadónál 1974-ben megjelentetett Balassi-összesesből a levelek; az Eckhardt Sándor által az Akadémiai Kiadónál 1958-ban megjelentetett Balassi-összesesből a fordítások (FÜVES KERTECSKE, ill. a TÍZ OKOK-ból az első hét).

Benkő László már említett alapvető művében ezt olvashatjuk: „Az írói szótár természeténél fogva legkevésbé nélkülözheti a stilisztikai értékek [...] megjelenését”. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy „...eddig csupán a magyar írói szótárak szerkesztői vállalkoztak a szöveghez kötött szóelőfordulások részletes stilisztikai minősítésére. Érthető az óvatosság...” És kifejti, hogy a minősítő jegyeknek csak egy része nevezhető objektívnek, egzakt módon megállapíthatónak (pl. halmazások, alliteráció, enjambement); a másik csoportba tartozók („költői képek, alakzatok”) „túl bonyolultak vagy túl rejtettek ahhoz, hogy konkrétan, egzakt módon megjelölhetőek legyenek”; a harmadik csoportot azok alkotják, „amelyeknek megítélésében nincs konkrét fogódzók, [...] így többféleképpen is minősíthetők.” Ez utóbbiakat egyszerűen „véleményes” minősítésnek nevezi (i. m. 192–193). Érdekesebben egybevág mindezzel Martinkó András véleménye: „A kétféle – szókészleti és stilisztikai-poétikai – szótár egybeházasítása, tudtommal, még senkinek sem sikerült. [...] A legtöbb minősítésnek a szótárban a szótáríró[k] hitele az alapja” *Petőfi-szótár*, ItK. 1975, 98). Ezt a problémát egyébként a *Petőfi-szótár* szerkesztői maguk is megfogalmazták: „Bizonyos stílusrétegekre való utalásokkal mégis csínjában bántunk, mert nem mindig tudtuk egyértelműen megállapítani, hogy nagy költőnk egyéni nyelvében saját korára vonatkoztatva mi az, ami *régies, elavuló, népies, tájnyelvi, bizalmas, választékos, udvarias, hivatalos* stílusárnyalatú” (*Petőfi-szótár* I., 12). Mindenesetre kétségtelen, hogy az írói szótárak készítésének legingoványosabb területe a stilisztikai és a nyelvhasználati minősítés. Fokozottan érvényes ez akkor, ha olyan régi szövegről van szó, mint Balassié. Fölösleges tudományoskodás volna Balassi korába visszavetíteni a mai stilisztikai kifejezéseket, amelyek fontosabbjait úgyis első pillantásra észreveszi az, aki az ilyen szótár iránt érdeklődik. Azt pedig, hogy Balassi korában mi volt pl. a népies vagy a régies, ki méréselné megmondani. Ezért a Balassi-szótár szerkesztője helyesen járt el, amikor mellőzte az ilyen minősítéseket.

Az egyes szócikkek élén a címszavak állnak. Azt gondolhatnánk, hogy megválasztásuk nem okozhat gondot. Valami miatt azonban – talán a számítógép a ludas – az alakvariációk terén nincs egység. A szótár Előszavában olvashatjuk: „Ha a címszó alapalakja több változatban is előfordul, akkor a változatokat is feltüntetjük a szócikkfejben: *boldog~bódog...*” stb. Csakhogy pl. a *fenyőfa~fenyűfa* címszó két idézete közül az egyikben ugyan valóban *fenyűfa*, de a másikban nem *fenyőfa*, hanem *fenőfa* áll (ugyanígy az alapul vett kiadásban is). Másként fogalmazva: ha a *fe-*

nyűfa alakvariációja a *fenyőfának*, akkor miért nem alakvariáció a *fenőfa* szóalak? Vagy: a *híja~héja* címszó alatt nemcsak ez a két forma, hanem az egyik lelőhelyen a *hía* alak is szerepel. Némileg félrevezető lehet például az *aggeb* címszó is, mert a közölt összes idézetben *ageb* a szó alakja; továbbá a *borul* címszó, ahol az idézetben *burul* van. Így ugyanis annak, aki valamelyik Balassi-féle szóalakra kíváncsi, végig kell néznie az illető szócikk összes adatát, mert a címszó nem mindig figyelmeztet a variációkra. Azt hiszem, a legjobb gyakorlatot pl. az *idvösség~üdvösség~üdvesség* esetében láthatjuk, ahol a címszóalakok tökéletesen mutatják az idézetek és lelőhelyek szóalakjait. Mindezt persze ellensúlyozza az, hogy a szótár – a magas előfordulási indexű szavakat kivéve – minden szónak az összes előfordulását dokumentálja legalább lelőhellyel és szóalakkal (persze kérdés, hogy érdemes-e pl. az *ügy*-nak mind a 136 lelőhelyét megadni), innen tájékozódni lehet a szavak alakvariációiról. Annál is inkább, mert a szótár közli a szavak ragozott alakjait is.

Nem hibaként említem, csak éppen szokatlannak, a gyakorlattól eltérőnek tartom (s talán ez is a számítógépes feldolgozás velejárója), hogy a költő által használt minden egyes szót önálló címszóként kezel a szótár, tehát pl. az alapigétől a mechanikus betűrend szerint elválasztva, néhol oldalakkal távolabb szerepelnek az ilyen származékok: főnévi igenév, ható és szenvedő igealak stb. Ez túlmunkát is eredményez, mivel az utóbbiaknál újra meg kell adni azt az alig eltérő értelmezést, amely csak az illető képző természetes jelentésbeli velejárója. Így kerül a 33. oldalra az *alhatik* jelentése: 'Alvás állapotába juthat', majd a 36. oldalra az *alszik~aluszik*, jelentése: 'Az alvás állapotában van'. Ugyanígy gazdaságosabb lett volna, ha pl. a *meglágyít* és a *meglágyint*, ugyanígy a *miatt~miát* és a *miá* nem külön címszóként, hanem közös szócikkben alakvariációként szerepel, hiszen jelentésük nem tér el.

Természetes, hogy az ilyen szótárak legérzékenyebb, mert legszubjektívabb része az egyes jelentés-meghatározások megfogalmazása. Éppen ezért leginkább ebben térhet el egymástól két egyéni vélemény, a szerkesztőé és a recenzensé. Az igen bőséges statisztikai rész szerint a szótár 4735 (vagy a „Szófajok szerinti megoszlás” adata szerint 4353?) szócikket tartalmaz, s ha néhány értelmezés ezekből netán joggal kifogásolható is, az a szótár értékéből semmit sem vonhat le. Általános megjegyzésem az értelmezésekkel kapcsolatban, hogy hiányolom bizonyos esetekben annak érzékeltetését, hogy az illető jelentés teljesen speciális, a közismert alapjelentéstől egészen eltérő. Nem a stilisztikai érték jelölésére gondolok, csupán a szokatlanság érzékeltetésére; az olyanra például, amikor a *pokolbeli féreg* jelentése nem más, mint 'szörnyű kín', vagy a *felkölt* értelme 'Megérkező, beteljesülő'. Az ilyen esetekben nem ártana talán az *átvitt* vagy a *költői* megjegyzés, esetleg egy *itt* figyelmeztetés. (A *tündér* szócikkében a 2. jelentés: 'Echo' egyáltalán nem érthető, az idézetbe illesztve sehogy sem állja meg a helyét. Ez a visszaillesztetőség sérül a *gyógyíthatatlan* ilyen értelmezésében is: „Nem lehet meggyógyítani”, mert a versbe helyezve ez lesz az eredmény: az szerelem... egy nyilával nem lehet meggyógyítani sebet ejtve szívemen.)

Lapozgatás közben néhány olyan kifejezésbe is belebotlottam, amelynek értelmezésében nem értek egyet a szótárral. Az egyik szerelmes versében Hannuska Budowskionka, egy „amolyan” hölgy indokolatlan zárkózottságát nehezményezi a költő: „Porcogós Annóka, / szerelemnek oka, / Mit haragszol? / Hogy nem játszol velem...” – írja. Mondanom sem kell, hogy az idézet első szavának jelentése érdekelt, s a szótárban ezt találtam: „[Talán csörgő- v. ütőhangszeren játszó leányról lehet szó.]” E magyarázat egyezik azzal, ami az alapul vett Balassi-kiadás jegyzetében olvasható. Ott a „valószínűleg”, a szótárban a „talán” mutatja e magyarázat bizonytalanságát. Bizonyítékul az említett kiadásban az szolgál hozzá, hogy „a korban a szó még elsősorban hangutánzó jellegű”. Csakhogy mind a *porcog* igen (amely a *perceg-pörög* családjába tartozik mély hangú változatként), mind a *porcogó* főnév a maihoz hasonló jelentésben már Balassi előtt adathozható. Az igaz, hogy a szócsalád hangutánzó eredetű, azonban értelmük nem zenei hangokkal, hanem „az ízületek hajlításakor hallatszó ropogással”, illetve „a nem egészen megcsontosodott anyagoknak a törését, zúzódását kísérő hangjelenséggel” kapcsolatos – olvashatjuk az etimológiai szótárban (TESz)¹⁰. Úgyhogy inkább lehetett ez az Annóka kemény húsú, ropogós testű, kívánatos leányzó, mint zenész. Legalábbis – Balassit ismerve – a „porcogós” hölgy aligha hangszerével keltette föl maga iránt az érdeklődést, s a versbeli „jászol” kifejezés sem csupán közös muzsikálásra vonatkozik.

Ugyanígy túlságosan elnézőnek, eufemisztikus jóindulatnak tartom azt is, hogy a szótár szerint Balassi szókincsében a *szűz* kifejezés mind a tizenöt esetben ilyen értelmű: „Testben és lélekben tiszta, szép fiatal lány”. Irreálisnak érzem ezt az értelmezést, hiszen tudván tudjuk, hogy azok között, akikhez vagy akikről versei szólnak, igen kevesen feleltek meg a fenti meghatározás akár első, akár második felének – a többség aligha. (Legfeljebb a *szép* illet rájuk, ezen nem érdemes vitatkozni.)

A szótárétól eltérően ítélem meg a *böcsületes* címszó jelentését is. Az ott lévő ’Tisztességes, erkölcsileg megbízható’ ugyanis inkább mai szemléletű meghatározása a kifejezésnek. Szerintem azok a „böcsülletes vének”, akik a versben szerepelnek, inkább ’tiszteletre méltó, megbecsült’ öregek. Erre utal egyrészt az, hogy a szövegben „felseledült ifjakkal böcsülletes vének”-et ír a költő, amit így kell érteni: ’felseledült ifjak által megbecsült vének’. A *böcsülletes* kifejezésnek ’megbecsült, tiszteletre méltó, nagyra értékelt’ jelentését Zrínyinek ilyen szövegei bizonyítják: „nézd, mennyi becsülletes sebeket vettem fel hazámért”; továbbá: „az ki .. vitézebb, a legyen becsültesebb is az emberek között”, valamint sok-sok ilyen mondat: „szeretettel vettem az Kegyelmed böcsületes levelét”. Sajnos, a TESz. gyakran nem közli a származékszavak jelentését, így onnan nem tudhatjuk a Balassi előtti és korabeli adatok értelmét. De nem is kell máshová menni bizonyítékért, hiszen ott van a szótárban is: Balassinál a *becsület*~*böcsület* nem ’tisztesség és erkölcsi megbízhatóság’, hanem: ’megbecsülés’. Ebből pedig a versbeli „bö-csülle-

tes’ értelme így következik: ’megbecsült, tisztelt’.

Igazán mintaszerűnek kell nevezni a szótár alapos utaló technikáját, amelynek segítségével pl. az igék igekötős származékaira vagy a szóösszetételekre figyelmeztet. Hasonlóképpen kiváló és bőséges statisztikai részt találunk a szótárban. A számítógépnek köszönhetően különféle összeállítású adattár és gyakorisági táblázat szolgál támpontul az esetleges szóstatisztikai elemzésekhez. Segítségükkel lehetőség nyílik arra is, hogy Balassi szókincsét összevehetjük más alkotókéval is. Figyelembe véve azt is, hogy a most tárgyalt szótár statisztikái csak a versek és a SZÉP MAGYAR KOMÉDIA szóanyagából készültek, az eddigi írói szótárak alapján számolva kiderül, hogy Petőfi szókincsé 23 ezernél is több, Zrínyié 7824, Balassié 4735. Közismert, hogy a szakemberek költőink közül Arany Jánosét tartják legnagyobbnak, de sajnos, egyelőre pontos adatok nincsenek, hiszen csak a TOLDI szóanyagából készült eddig szótár. Íróink között e téren feltehetőleg Jókai vezet, akinek szókincsét a már említett JÓKAI-SZÓTÁR utószavában Wacha Imre 40-45 ezerre becsüli.

Igen érdekes eredményekre jutunk viszont, ha megvizsgáljuk az előfordulási gyakoriság adatait. Könnyen belátható: az egyes alkotókra igen jellemző, hogy mely szavakat használják a leggyakrabban. Juhász Gyulára általában legjellemzőbbnek a *bús* jelzőt tartották, s a JUHÁSZ GYULA-SZÓTÁR igazolta ezt olyan formában, hogy a melléknevek között a *nagy* és a *szép* után (saját számításom alapján, mert a szótárban nincsenek statisztikák) harmadik helyen a *bús* áll. Ez annak a fényében jelent igazán sokat, ha tudjuk, hogy ez a szó Petőfi melléknevei sorában valahol a 10. hely után állhat, ugyanígy sokadik Balassi és Zrínyi nyelvében is.

Úgy érzem, Balassi esetében különösen jellemzőek a nála leggyakrabban előforduló szavak, szinte-szinte kitalálhatók. A főnevek között (mellőzve a személyneveket) ez az első tíz gyakorisági sorrendje: *szerelem, szív, lélek, Isten, élet, szem, bú, név, kín, szó*. (Ezek közül a *szív, az Isten* és a *szem* Petőfinél is az első ötben van, Zrínyinél csak az *Isten*.) Az igék között (a létigéket mellőzve) így alakul a sorrend: *lát, tud, ad, mond, szeret, kell, akar, szól, él, hagy*. (Petőfinél szinte ugyanezek szerepelnek: *mond, lát, tud, szól, kell*, sőt Zrínyinél is.) Ugyancsak az elvárható módon alakul Balassinál a melléknevek élcsapata is: *szép, nagy, jó, édes, szerelmes, szegény, kegyes, igaz, szerető, víg*. (Petőfi esetében a *jó, nagy, szép* után a *kedves*, és a *magyar* következik, míg Zrínyinél az első közé kerül a *vitéz* is.) Természetes, hogy Balassinál a névmások élén ezt a kettőt találjuk: *én*, és *te*, de az is, hogy a személynevek „győztese”: *Julia*.

Balassi szókincsében az idegen szavak közül a latin szavak állnak az élen 3,2%-kal, (ami nem sok, Zrínyinél ennek kétszerese fordul elő, persze ott a próza és a levelek szavai is benne vannak). Balassinál még lengyel, török, német, horvát, román, olasz, görög és spanyol szavakat is találhatunk.

Kitűnő alkalmat kínál az ilyen szótár arra, hogy egy-egy látszólag egyértelmű és alapvetően nem is igazán lírai kifejezésnek a költői szókincsben, pontosab-

ban a művészi képalkotásban történő felhasználási lehetőségeibe betekinthessünk. Vegyük ehhez a *kemény* szavunkat. Melléknévi alapjelentésében ('szilárd') láthatjuk itt: „Mi lehet keményebb az márványkőnél?” vagy ebben: „Az régi fenyőfa is elég kemény, de azért sok vágással nagyon ledűl”. Ez az utóbbi példa már szinte észrevétlen átvezet bennünket az átvitt értelem területére, hiszen szólásszerű jelentése messze jár a konkrét favágástól: 'kitartó munkának lesz eredménye'. A második – már igazán áttételes – jelentéskör az érzelmi világ gyötrelmeibe vezet, de ezen belül is több fokozatra bontható. Lehet az egész személy 'szívtelen, kegyetlen': „csak most kezdett-e ily kemén lenni Julia hozzád?” Ugyancsak ebben a hasonlatban is: „bánattal keserít,/ hogy oly kemény, mint a vas,/ Az én szép Juliám”. Lehet a szeretett személy csak egyik – már önmagában is átvitt értelmű – testrésze 'könyörtelen': „mitül leszen esmeg kemény szíve hozzám lágy?” Mutathatja a szóban forgó személy érzelmének hőfokát, erejét is: „hamuvá leszek kemény haragod mia(tt)”, de a költő gyötrelmének nagyságát is, amikor szíve „kemény kínai”-t emlegeti. Ez a kifejezés érzékeltethet barátságtalanságot („kemény tekintet”), szigorúságot („kemény szóval, kemény ostoroddal”) is. S akkor még nem is említettük a költő világának másik jellemző terét érintő közismert idézetet: „Az utaknak lese kemény harcok helye”. (Vajon hány futballrajongónak „ugrik be” ez az idézet, s tudja, hogy *les* szavunk nem az angol eredetű játékkal egyidős, hanem már Balassi előtt évszázadokkal is jelentette nyelvünkben nomenverbunként a figyelőhelyet is, a cselekvést is?) Idetartoznak természetesen az alapszó származékai is, így a *keményít* („törvényedet ellenem keményítéd”), a *keményül* („nemhogy ő énrajtam könyörülne ... de még inkább keményül ellenem”) és a *keményiség* („Ékességgel együtt tebeléd hogy jütt keménység, kegyetlenség?") Ez a képgazdagság persze megtalálható az ellentétes értelmű szó, a *lágý* jelentésárnyalataiban is. Az első jelentést a szótár – kissé bőbeszédűen – így értelmezi: 'Olyan anyag, amely víztartalmát még nem veszítette el, nincs kiszáradva', a példa pedig a KOMÉDIÁból való: „Azt hallom, hogy édesb az szád az lágy sajtnál!” A második jelentésre ('puha') ugyancsak egy szerelmes hasonlat a példa: „Ő fehér mellyében, mint szép lágy fészekben kegyetlenség hogyhogy él?” A harmadik jelentésbeli ('engedékeny, gyengéd') idézet egyenesen visszaüt az ellentétes szó példáira: „mitül leszen esmeg kemény szíve hozzám lágy?”

Íme, a szótár egyetlen lapján így tárulhat föl nagy lírikusunk alkotó fantáziájának világa s egyben nyelvi eszközeinek bősége.

Érdemes egy kevésbé közismert szép szerelmes vers első versszakát megvizsgálni a szótár segítségével a pontos értelmezés érdekében. Az idézet legyen Balassinak abból a verséből, amelyet akkor szerzett, „*hogy az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén kezdett szívében megindulni*”. Így szól:

*Hogy véletlen most Cupido
Meglőtt az mordály áruól,*

*Maga hittel lón köztünk szó,
Hogy frigyünk lenne állandó.*

„*Hogy véletlen most Cupido / Meglőtt...*” – írja Balassi. Csakhogy Cupido – akit Balassi máshol „*kis féreg*”-nek is nevez – nem vaktában lövöldöz a szerelem nyilával, hiszen a mitológia nyomán az egész világ szerelmi lírája őriz olyan eseteket, amikor szándékosan okoz galibát. Bizony itt Balassi nem a mai 'szándéktalanul' értelemben használja a *véletlen* szót. Az akkori jelentéshez a *vél* ige eredeti 'tud, hisz; gondol valamire' értelméből kell kiindulni, ezt pedig az *-etlen* fosztóképző ellentétes értelemre fordítja. A *véletlen* tehát azt jelenti: 'úgy, hogy nem is véli; váratlanul'. Tehát az új érzelmek akkor tört rá Balassira, amikor nem is számított rá (bár valószínűleg nem is bánta). Egyébként a régi és a mai jelentés nem csak ilyen értelemben más. Ha ma azt mondjuk: valaki véletlenül meglő valakit, akkor a cselekvő szándéktalanságát fejezzük ki. Balassi korában nem az alanya, hanem a tárgyra vonatkozott a véletlen: akit meglőttek, az nem is vélte a veszélyt, azt érte váratlanul.

Tehát a vers kezdetét így kell érteni: 'Hogy váratlanul most Cupido meglőtt...' A folytatás is furcsa: „Meglőtt az *mordály áruól*". Ma a *mordály* valamilyen ósdi fegyvert jelent, eredete azonban a 'gyilkos' értelmű német „*Mörder*”-re megy vissza, s Balassi korában még melléknévi jelentésű volt, ebből lett később jelentéstapadással maga a 'gyilkos fegyver'. Tehát a költő váratlan fellobbanását Cupido, a gyilkos áruól okozta. De a következő sor élén a „maga” szó megint zavart okozhat: mai névmási értelme ugyan már a HALOTTI BESZÉDben megtalálható, de ide nem illik. Balassi ugyanis az ekkor kialakult új jelentésben használja, vagyis ellentétes kötőszóként: 'noha, pedig' értelemben. Így már világos lesz az idézet: Cupido, a kegyetlen gyilkos meglőtte új szerelmet ébresztve, pedig hittel fogadták, hogy szerelmük „állandó lenne”. Ez a feltételes mód persze kissé áruólkodó.

Balassi szóhasználatát vizsgálva képet kaphatunk bizonyos nyelvi változásokról is, így többek között nyomon követhetjük egyes mai szavaink kialakulását. Vegyük például ezt a szót: *folyó*. Balassinál előfordul, de csak igenévi jelzőként: „Könnyhullásom... *mint egy folyó patak*”. Kérdés, hogy akkor hogyan fejezte ki a mai jelentést? Megtudhatjuk a szótárból, hogy kétféleképpen is, az egyik kifejezés a *folyás* volt, a másik pedig összetett szó, itt rá a példa: „*Én szerelmemnek mert akkor leszen vége, mikor a folyóvizek / Visszafolyók lesznek*”. Szép példáját látjuk itt a jelentéstapadásnak, ugyanis amint a *sértés állat* szószerkezetből lett a mai *sértés* szavunk, úgy jött létre a *folyó* vízből a mai *folyó*.

Kiemelek a szótár anyagából még néhány olyan szót, amely Balassinál a ma-itól eltérő jelentésben szerepel: a *kőeső* nem más, mint 'jégeső'; a *kótyavetye* a kor legkedveltebb katonai manővere, vagyis a hadizsákmány árverésszerű szétosztása; a *nevendéken* egyszerűen 'fiatal'-t jelent; a *felszóval* pedig 'hangosan'-t. A *képes* ekkori értelme nem más, mint 'illendő', Balassi egyik versében a visszafogott ér-

zelem kifejeződését így találjuk: „...*de csendessen égnék kevesebb gyötrelemmel, / Csak képes örömmel, jó gyönyörűséggel, szeretóm szerelmével*”.

Kosztolányi a múlt század elején még újdonságként mutatta be egyik kitűnő karcolatában a kalauzt, ma már ez a foglalkozás jóformán a múlté. De ki gondolná, hogy ez a szó nem a modern közlekedési eszközökkel együtt született, hanem már szóban forgó nagy költőnk korában is, sőt azelőtt is használatos volt. Jelentése akkor 'utat mutató, vezető személy', s e fogalom kapcsolódott bibliai eseményhez is, amint Balassi egyik istenes versében megtaláljuk:

*Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten,
Ki előttök mentél tüzes oszlopképben,
Ígéret földére vezérelvén szépen,
Kalauzok voltál minden szerencséken.*

Igen érdekes, hogy Balassinál előfordul – még hozzá versben – olyan nyelvi jelenség, amelyet talán zsugorított kifejezésnek nevezhetünk, olyasmi, mint ma az *aszongya* vagy a *nem tom*. Költőnk tíz ilyesmit leír, ebből kettő *medgyen*, vagyis 'mit tegyen', nyolc pedig *medgyek*, vagyis 'mit tegyek'. Íme egy versszak, amelyben kétszer is előfordul:

*Medgyek? Már nem tudom, ha látom,
hogy én el nem hagyhatom,
Noha kínját vallom, de válnom
tőle nem kívánhatom,
Szeretnem pedig azt, ki fáraszt
sok búval, mi hasznom?
Hát medgyek? Ellene vétsek?
Ó, azt sem lehet, mert szánom.*

Itt említem meg, hogy Balassi igen bőven él az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű *i*-gék olyan régies alakjaival is, amelyek ma már egyáltalán nem használatosak. A még esetleg ismert változatokat is használja, mint a *lón* ('volt') vagy *tész* ('teszel'), de ilyeneket is: *lól* ('voltál'), *lél* ('létezik'), *tón* ('tettél'), *vid* ('vitted'), *vóm* ('vettem'), *vón* ('vett'), *vék* ('vettem'). Nézzük az egyik legszebb Célia-vers kezdetének ezt a rövidített igealakját, amely ma *tettél* lenne: „Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem, áldott legyen te neved!”, s említésre érdemes ez a 'létezek' helyén álló kifejezés is: „Tengek, nem élek, lenni sem lélek, mert jutottam búra”. Mivel Balassinak szinte valamennyi itt felsorolt kifejezése egy szótagos, a ma használatosak pedig két szótagosak, talán jogos lehet arra gondolnunk, hogy első nagy költőnk mind ezeket, mind az említett *medgyek*-féle szóalakokat korántsem véletlenül kedvelte, hanem tudatosan alkalmazta, mivel rövidegük miatt könnyebben illeszt-

hetők voltak a lírai vers ritmusához és a sorok szótagszámához.

*

A BALASSI-SZÓTÁR kitűnő minőségével és teljességre törekvésével méltó helyet foglal el a magyar irodalmi és a nyelvészeti kutatást szolgáló írói szótárak sorában, sőt sok tekintetben például szolgálhat a reménybeli továbbiak számára. Bízunk benne, hogy így a Balassi-évforduló után az igényesebb olvasóközönség is érdeklődéssel és haszonnal forgatja.

JEGYZETEK

1 Benkő László: Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Akadémiai Kiadó, 1979.

2 J. Soltész Katalin et al.: Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. Akadémiai Kiadó, 1973–1987.

3 Jakab László–Bölcskei András: Balassi-szótár. (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár/8) Debrecen, 2000.

4 Beke József: Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Argumentum Kiadó, 2004.

5 Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó, 1972.

6 Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, 1986.

7 Beke József: Bánk Bán-szótár. Katona József Bánk Bán c. drámájának szókészlete. Kecskemét, 1991.

8 Jakab László–Bölcskei András: Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára. (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár/5) Debrecen, 1993.

9 Balázs Géza et al.: Jókai-szótár. Unikornis Kiadó, é. n.

10 Benkő Loránd et al.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

Lezárult egy korszak...

(Onagy Zoltán beszélgetése Németh Zoltánnal)

** Az interjú témája szempontjából nem érdekes, mégis felteszem a következő kérdést. Szlovákiában nőttél fel és élsz, nekünk a gyermekkoromban a szlovák part maga volt a titok, a rejtelem. Az öregek nem beszéltek róla, arról sem, mi van, miért beszélnek magyarul a túlparton, és miért van így. Igaz, az öregek egymással se beszéltek erről. Számodra, számotokra mit jelentett a „túlpart”?*

– Általában talán egy szörnyen nagy igazságtalanságot, hogy néhány kilométeren múlnak a dolgok, hogy kénytelen vagy egy idegen nyelvet tanulni, amelyet otthon, a környezetben senki sem használ, és amelyet sosem fogsz anyanyelvi szinten beszélni. Ráadásul sok magyarországi számára kezdetben csehek vagy cseszkók voltunk, újabban szlovákok; ők meg persze a „magyarok” az ittenieknek. A szlovákok egy része meg azt nem értette, miért beszélünk mi magyarul, honnét kerültünk ide, és miért nem Magyarországra járunk magyarul tanulni. Bizonyos mértékig persze ez zavaró, másrészt meg szórakoztató, hogy ironizálhatunk mindkét többségi nemzetet... Minden oldalról el lehet rontani a dolgokat, magyarországi magyar, szlovákiai magyar és szlovák oldalról is, és az egyetlen használható tapasztalat, hogy a viszonyok sokkal bonyolultabbak, hogyszem meg lehetne oldani azokat. A természetes létet kell kissé feladni, és sokkal nagyobb teret engedni az önreflexiónak, ha idegen környezetbe kerülsz – de én ezt csak tizennyolc éves koromban tapasztaltam meg.

Anyai ágon sok rokonom élt és él Magyarországon, nem volt ez akkora titok, inkább csak a határátlépés ceremóniái maradnak meg az emberben. Magyarország a tévé volt, mindenki a magyar tévét nézte, számomra meg még a könyvek. Persze ez sem igaz.

De hát mindannyian tudtuk, miről van szó. Ha összegyűlt a család, mindent meg lehetett tudni a politikáról. Miért ütött meg a harmincas évek végén egy magyar katonát a seregben a nagyapám, mikor az lekommunistafelvidékizte, hogyan került kuláklistára és börtönbe, ahol három napig nem kapott enni, csak hogy adja be a földjeit. Hogyan telepítették ki anyám családját Magyarországra, ahonnan anyátlan-apatlan árvaként tért haza, és az első szlovák tollbamondásának szövegét a magyar ábécé betűivel tudta csak leírni. Nagybátyám a szudétanémet területeken volt katona a hatvanas évek elején, ő is elmesélte, hogyan lőgyakorlatoztak ott a ki-telepített német falvak templomtornyaira. Azt is tudtam, hogy melyik kommunista helyi vezető hány elemít végzett, ötödikben bukott-e vagy hetedikben, mennyi ce-

mentet lopott ki a kultúrházból. Mint gyerek, úgy érzem, mindent tudtam, csak figyelni kellett a felnőttekre.

** Nógrádi eszmélésemnek köszönhetően Mikszáth, Madách szinte rokonnak számított. Mennyire határozta meg az érdeklődési kört az – kommunizmus ide, szocializmus oda –, ők mégiscsak érinthető, létező, élvezhető irodalom voltak szemben a zsirosan támogatott – ma éppen bezúzásra, selejtezésre ítélt – kortárs irodalommal (hogy nevet is említsék: Berkési, Szilvási stb.). Hogyan jelentkezett ez a fura kettősség: az irodalmi hagyományok és az irodalom szeretete egy jogilag szlovák nyelvterületen ébredező irodalmár számára?*

– Nagy szerencsém volt abban a tekintetben, hogy kivételesen boldog gyermekkorom volt, értelmiségi szülők, rengeteg korosztályombeli fiú, szolgálati lakásban éltünk az iskola mellett, az iskolapark által körülhatárolt ideális területen. És persze mellé egy egészen jó könyvtár, Móricz-összes, Verlaine, kortárs német líra, anyám irodalomszeretetének köszönhetően. Már egészen fiatalon könyvmoly (apám kifejezése) lehettem.

Lehet, hogy csalódást fogok okozni azzal, amit most mondok, de a magyar irodalom nem nagyon érdekelt. 15-16 éves koromtól, amikor már tudatosan kezdtem olvasni, Camus, Joyce, Rimbaud, Lautréamont, de Sade, Heissenbüttel, illetve a kortárs irodalom, Nádas, Esterházy, Tandori, Garaczi izgattak. Madách és Mikszáth afféle kötelező iskolai penzum volt inkább.

Olyan, hogy szlovák irodalom, meg sem érintett, és úgy tudom, ezzel nem vagyok egyedül, csak a szlovák szürrealisták (Žárý, Strážay, Rúfus), magyar fordításban. De fiatalkoromban az sem izgató, hogy szlovákiai magyar irodalom. Először a Próbaút című antológia, valamint Cselényi László és Tózsér Árpád versei által kerültem kapcsolatba ezzel a konstrukcióval, ebből a három irányból érkezett a szlovákiai magyar irodalmi hatás, de akkoriban nem a külső konstrukció érdekelt, hanem maga a szöveg, hogy mit lehet belőle hasznosítani. Végül is verseket írtam, tehát érthető is. Így aztán evidensebb volt Michaux, Hans Arp, Franz Mon és Tandori, mint azok a helyiek, akiket nem ismertem, nem olvastam.

** Mielőtt átugranánk: a hetvenes évek felvidéki irodalmát, annak Magyarországról látható állapotát jelzi, hogy a halála után szerencsésen és véletlenül felfedezett stószí remete – Fábry Zoltán – az egyetlen magyar nyelvű, az irodalmi köztudatban jelen lévő alakja nyitja és zárja a sort. Ki tudnád egészíteni?*

– Nos, én, mint gimnáziumi eminens, khm, egy versenyre készülve végigolvastam tizenhat éves korom táján Fábry majdnem minden művét, de ma valójában nem nagyon tudok mit kezdeni ezekkel a szövegekkel, akkor mondjuk meg lehetett nyerni velük egy versenyt. És úgy látom, az idősebb generáció kivételével mások sem tudnak vele mit kezdeni, nem tudjuk mire használni sem itt, sem Magyarországon.

Hetvenes évek? Hát az azért evidens, hogy a magyar nyelvű írásbeliség teljesítményeit nem úgy kell osztályozni, hogy akkor mi született meg ebből Romániában, Szlovákiában, Jugoszláviában, Magyarországon vagy éppen a Dunántúlon. A hetvenes évek Tandori és Esterházy, nem?

De ha mégis válaszolni akarnék, akkor azt mondanám, hogy Tóth László és Tőzsér Árpád, még akkor is, ha Tőzsér verseivel a nyolcvanas, Tóth Lászlóéval a kilencvenes években találkoztam.

** A nyolcvanas évek politikai nyitottságának, vagy minek tudható be, hogy a hetvenes évek Fábry Zoltánja szerepét két író veszi át, előbb megérkezik Tőzsér Árpád, nem sokkal utána Grendel Lajos. De ezzel aztán vége. A felvidéki magyar nemzetiség számarányát tekintve rendben valónak látszik ennyi irodalmi jelenlét?*

– Az athéniak is csak háromszázezeren voltak a barbár világ millióival szemben, mégis csak görög írók és filozófusok ismerünk a korból, szóval én nem hiszek a mennyiség átcsap a minőségbe elvében. Abba gondolj bele, hogy 1946 és 1948 között szinte az egész felvidéki értelmiséget kitelepítették Magyarországra. Akik itt maradtak, az főleg a falusi lakosság, és az új értelmiség két éves gyorstalpalóban végezte az „egyetemet”, hogy legyen, aki tanítson. Nálunk nincsenek százezres nagyvárosok magyar polgári réteggel, mint Erdélyben, betelepülő falusiak vannak, akik vagy megmaradnak magyarnak, vagy egyetlen generáció alatt tökéletesen asszimilálódnak. Ennyit a szociológiai háttérről.

A másik: a nyolcvanas években nálunk semmilyen nyitottság nem volt. Ez nem Magyarország, és látom, hogy a te párhuzamod ebből indul ki. Nem, itt a legkeményebb, legbigottabb kommunista rendszer volt, Jakeš és Husák, egészen 1989 novemberéig. Ezért nem értjük mi még ma sem a magyarországi politikát, mert nekünk más kommunistáink voltak, nem volt ironikus összekacsintás és a többi.

Hogy miért Tőzsér és Grendel? Mert folyamatosan publikáltak nívós műveket, és jelenlétük tartós volt, és az ma is. Nem haltak meg fiatalon, mint Talamon, nem hagyták abba az írást, mint Farnbauer, ráadásul állandóan figyeltek a magyarországi irodalmi történésekre, és így mindig tudták, hogy mi a legújabb téma (olvassd csak el Tőzsér Jalousionisták című versét). De ezt nem is lehet másként csinálni, ez a profizmus, nem lehet úgy csinálni, mint egyes fiatal vagy nem fiatal „szlovákiai magyar” szerzők, akiknek halvány fogalmuk sincs a magyarországi vagy esetleg még tágabb irodalmi folyamatokról, nevekről és szövegekről, hanem elolvasnak három-négy, gyakran a közepesen is gyengébb szlovákiai magyar könyvet, kiadnak ők is vagy kettőt, és aztán azt hiszik, hogy írók. Ez így nem megy, ezt hívta nagyon találóan „csemadokos irodalom”-nak Hizsnay Zoltán, és csak így jöhet létre az ún. kettős könyvelésnek (Csehy Zoli kifejezése) szinte már intézménye, hogy mindenki írónak számít, nálunk, Magyarországon meg a kutya sem ismeri. De azért rendszeresen bekerül minden lexikonba, antológiába, irodalomtörténetbe, mert hát megjelentek a könyvei (a kiadóknak is élni kell valamiből), hát ak-

kor író.

Másrészt meg az is tipikus magyarországi nézőpont, hogy csak Tőzsér meg Grendel, mert ti ezt a kettőt fedeztetek fel magatoknak, az ő műveik fejtettek ki hatást. Belülről nézve a nyolcvanas évek persze ők is, de a vége felé már Farnbauer, Hizsnay, Krausz Tivadar, Talamon is, a már említett Tóth László, a kritikus és elméletíró Zalabai Zsigmond meg aztán Tőzsér és Grendel mellett tényleg Talamon, Farnbauer, Hizsnay és Csehy.

** Az irodalmi bomba a rendszerváltás után robban. Összezár egyféle teoretikus, irodalomtörténész csapat, és előbb a végvárak felől (Bárka, Új Forrás, Az IV, Palócföld), később totálisan lerohanja a magyar folyóiratirodalmat (Holmi, Jelenkor, Mozgó). Ebben – mondhatni – vezérszerepet vállalasz. Hogyan történt mindez? Tudatos, véletlenszerű, kívánatos – folyamat? Mi a helyes jelző?*

– Igen, ez megint kívülről látszik így. Az én nézőpontomból ennek egészen más a narratívája. Nem zárt össze senki, én kétszáz kilométerre Pozsonytól nem is tudtam volna kivel. És a kilencvenes évek elején, közepén ebből még nem látszott semmi. Grendel akkor írta le, hogy a szlovákiai magyar irodalom leggyengébb láncszeme az irodalomkritika, és hogy nincs is remény arra, hogy ez megváltozzon. Nemrég H. Nagy Péter idézte ezt a részt a somorjai dispután, általános derűtség közepette.

Tehát inkább a kilencvenes évek végét kell említeni, és ráadásul ez nem egy felvidéki specialitás. Nézz végig a magyarországi egyetemeken, nézd végig a folyóiratok kritikarovatát! Fialatok tucatjai indultak el az ún. elméleti robbanás időszakában, a szegedi, pécsi, pesti, debreceni egyetemek hallgatói, doktorandusai, és ennek a kirajzásnak a felvidékiek csak egy színfoltját képezik.

Az „új szlovákiai magyar kritikusnemzedék”, „generáció” fogalmához meg csak annyit: valamikor 1999/2000 táján a Prae-ben olvastam egy elméleti erudícióval megírt kritikát Keserű Józseftől talán Márton László egyik regényéről. Felfigyeltem a névre, sosem hallottam, illetve magára a szövegre. Három hónappal később derült ki számomra, hogy szlovák állampolgár. Ennyit a generációról.

Mert mi is a generáció? Valamilyen közös elméleti álláspont képviselése? No, akkor aztán tényleg semmi közös nincs bennünk. Kocur Lacit és talán Bárczi Zsófit érdeklí az ún. szlovákiai magyar irodalom, írnak is róla, a többieket nem érdekli. Csehy Zolit elméleti írásaiban kimondottan foglalkoztatja a nemiség, szexualitás, obszcenitás, test és a szöveg viszonya, engem is, de a többieket egyáltalán nem. Benyovszky Krisztián a szláv strukturalizmus legjobb ismerője, a detektívregényekkel is foglalkozik, na de kit érdekel a felvidékiek közül ez a kettő? Nem akarom azt mondani, hogy senkit. Beke Zsolt a vizualitás és szöveg kapcsolatairól írt tanulmánykötetet, de ugyan ki foglalkozik ezzel itt még rajta kívül? (Talán csak a Magyarországról Szlovákiába költöző H. Nagy Péter.) Én többször nekirugaszkodtam a szlovákiai magyar irodalom definíciója témájának – senki sem reagált rá az

ún. nemzedékemből (meg is értem, hogy nem érdekli őket), csak a hetvenesek, Fónod Zoltán és Cselényi László. Jó, létrejött a Sambucus Irodalomelméleti Társaság, tudtommal nem is nagyon működik – de annak én már nem vagyok tagja, illetve magyarországi tagjai is vannak, vagyis nem egy felvidéki generáció igényével alakult. Attól sem vagyunk felvidéki generáció, hogy évente egyszer találkozzunk egy konferencián, mert Bedecs Laciról, Balázs Imre Józsefről, Lóránd Zsófi-ról ugyanez szintén elmondható lenne.

Úgy gondolom, lezárult egy korszak, a területi (és ideológiai) szegregáció korszaka, és ezért váltak hirtelen semmivé a régi fogalmak. Ma már nincs annak jelentősége, hogy szlovákiai magyar irodalom vagy sem, persze ebből még ma is meg lehet élni nálunk is, de egyetemi állások működtethetők Magyarországon is. Nem beszélve az intézményekről, kiadókról, szerzőkről, amelyek erre hivatkozva pályáznak. Amíg ebből haszon, pénz és hatalom nyerhető ki, addig lesz szlovákiai magyar irodalom is, és lesznek generációi is.

** Volt ebben szerepük a társadalmi folyamatoknak, pl. hogy kiszorult a vadenacionalista Mečiar-vonal?*

– Abban, hogy a magyar nyelvű irodalomelmélet és -kritika megerősödött Szlovákiában, nem. Abban, hogy a határok szinte eltűnni látszanak, talán igen, bár a Mečiar-korszakban is akkor lépted át a határt, amikor akartad. Viszont megint csak hozzá kell tenni egy dolgot: ahhoz, hogy valaki megfelelő szinten tudja művelni az irodalomelméletet, irodalomtörténetet, kritikát, könyvtár szükséges. Olyan könyvtár, amely folyton újítható, amely lépést tart a legújabb trendekkel, amely feltölthető az érdeklődési területeknek megfelelően. Mivel a határon túl nincsenek megfelelő egyetemi könyvtárak, főleg a magyar irodalom viszonylatában, legalábbis a magyarországiakhoz mérhetőek, felértékelődik a pénz szerepe, hiszen mind az utazásnak, kutatómunkának, mind a könyvvásárlásnak anyagi feltétele van. Innét nézve előnyben vagyunk a többi határon túlival szemben abban a tekintetben, hogy Magyarország közel van, és hogy gazdaságilag jobban állunk.

** Világítsd meg, az elmémet a Szőrös Kő folyóiratcím megtalálása körülményeiről. Nekem Az Irodalom Visszavág címet is erősen szoknom kellett, a Szőrös Kővet még inkább. Mit jelent?*

– Ezt Csehy Zoliék találták ki, én is támogattam, bár Polgár Anikónak volt egy alternatív javaslata, miszerint az új lap címe legyen Pozsonyi Páholy. A Szőrös Kő tudomásom szerint Bettés István egyik versében szerepel. A mai Szőrös Kő viszont már nem az a Szőrös Kő, mint volt, kicserélődtek a szerkesztők, elvesztette egyetemi lap jellegét, és inkább a pályakezdők lapja lett, minden tekintetben, hiszen nemrég majdnem egy teljes számot az erdélyi tizenévesek versei tettek ki.

** A két legdinamikusabb magyarországi folyóirat – a Bárka és az Új Forrás – munkatársa, az UFO-nak szerkesztője vagy. Ez azt is jelentheti, minthogy jobb a*

rálátásod, a tehetséges kezdő felvidékiek könnyebben kapnak teret a magyarországi bemutatkozáshoz. Van ennek jelentősége?

– Gondolom az Új Forrás szerkesztői azért is kerestek meg, mert szeretnék volna a felvidéki irodalom ízeit bevinni a lapba. Az már más dolog, hogy amikor például elküldtem az ún. felvidéki szám anyagait, akkor olyan reakció jött, hogy igen, ez egy jó, izgalmas anyag, de ugyanez náluk is megtalálható. Ez a magyarországi vélemény is megerősített abban, hogy szövegszerűen kimutathatatlanok valamiféle felvidéki sajátosságok, tehát ilyen értelemben nincs egy elkülönülő szlovákiai magyar irodalom. A Bárkával pedig az a helyzet, hogy főszerkesztője, Elek Tibor egy időben a „szlovákiai magyar irodalom” vezető kritikusa volt, és jobban ismeri az itteni folyamatokat, mint sok helyi irodalmár.

Nagyon örülök, hogy több felvidéki szerző először az Új Forrásban mutatkozhatott be Magyarországon, de ma már ez nem olyan úttörő munka, mint volt Tóth László idejében, aki ebben a tekintetben az elődöm volt. Ha tehetséges valaki, és úgymond név nélkül küldi el írásait az egyes irodalmi lapokba, előbb-utóbb megjelenik, függetlenül attól, hogy hol él. Ez a liberális demokrácia, ahol a teljesítmény számít, és nem a születési előjogok. És jó esetben ez működik az irodalmi életben is, az esztétikai-ideológia rokonságon belüli teljesítmény és érték elfoglalja a maga helyét.

** Van valami lényeges megkülönböztető – és megfogalmazható – különbség a kortárs felvidéki és az anyaországi magyar irodalom folyamatai között?*

– Művekről vagy folyamatokról beszéljek? Megpróbálok mindkettőről.

Ha most eléd tennék tíz verset a kortárs irodalomból, hogy állapítsd meg, melyik tartozna az ún. szlovákiai magyar irodalomba, melyik a szerbiaiba, melyik a romániaiba és melyik a jelző nélküli magyar irodalomba, akkor valószínűleg nem lennél telitalálatos, főleg a fiatal korosztály esetében. Ez a legfőbb gondom ezzel az egész fogalommal. Hizensy Zoltán, Farnbauer Gábor, Talamon Alfonz, Mizser Attila, Csehy Zoltán, Gazdag József és a többiek szövegeinek legfőbb tétje nem az, hogy valamiféle szlovákiai magyar problematikát kreáljanak, a kortárs irodalom inkább kivonul a politika területéről. Nem azt mondom, hogy ez jó, hanem azt, hogy jelenleg ez a helyzet. Persze van ellenpélda is, mint mondjuk Hajtman Béla regényei vagy Csepéc Szilvia legutóbbi regénye, és Vida Gergely verseit, valamint Norbert György Klára című regényét is ide szokás sorolni. Ez utóbbi két példát én azért nem sorolnám ide – mert az, hogy Vida csallóközi nyelvjárási szavakat is használ, csak általános nyelvrombolási/nyelvkonstruálási szándékának egyik részterülete (és akkor a pesti szlenget használó Mizser pesti költő lenne), másrészt Norbert György pozsonyi regényében a szlovák városrészek, villamosmegállók szlovák alakban való szerepeltetése egy várostérkép segítségével ment végbe, mint azt a szerző elmondta. Lehet, legközelebb vásárol egy londoni bedekkert, angol formában tünteti fel a városrészek neveit, ötletnek jó is lehet – de ettől még nem

lesz angol író.

A változás annyiban áll, hogy már legalább a nyolcvanas évektől a szlovákiai magyarnak nevezett irodalom egyre jobban akar hasonlítani a magyar és a világirodalomra. Az Iródia-nemzedék tagjai tagadták leginkább a szlovákiai magyar irodalom létét, elsősorban azért, mert számukra ez a kifejezés egyenesen árasztotta magából a vidékiességet, provincializmust, kicsinyességet, kisszerűséget, dilettantizmust. Ez éppen ellentétes folyamat azzal, mint ami lezajlott a francia irodalomban, ahol egy erős centrum ellenében nyilvánította ki például a kanadai francia irodalom az önállóságát. Írók és költők akarnak lenni, mindenféle jelző nélkül, pontosabban jó írók és kész. A jelzőkkel bíbelődjenek a kritikusok, irodalomtörténészek. Na de azokat sem fogja érdekelni már egy zárt terület képe, ha Foucault-t, Derridát, Jausst stb. olvasnak. Pedig meg lehetne fogni ideológiai-elméleti oldalról konzekvensen is ezt az egészet, főként a posztkolonializmus, kulturális antropológia vagy akár a feminizmus elméleti belátásainak hasznosítására gondolok. Meg lehetne csinálni ebből egy posztmodern szlovákiai magyar irodalomtörténetet, amely védhető lenne (nem úgy, mint az idősebb irodalomtörténeti nemzedék pozitívista, értékeket egybemosó, nemzedékesdit játszó művei) – de minek, ha nincs rá igény sem az írók, költők, sem a teoretikusok részéről. A folyamatok tehát hasonlóak a magyarországihoz, mondhatni megegyeznek azzal: erős irodalomelméleti nemzedék jelentkezése, posztmodern költészeti és irodalmi folyamatok, ennek továbbbírásaként és némileg ellenében a történetyszerűség újrahaznosítása, irodalmi lapok, jól körülhatárolható irodalmi értékpreferenciák és kánonok stb.

* *A felvidéki irodalomban a magyarországihoz hasonlóan elválik az úgynevezett „népi” és „urbánus” vonal?*

– Mit lehet erre mondani? Van ez még Magyarországon? Úgy értem, mint írásprobléma, nem mint pozícióharc. Dobos Lászlót, Duba Gyulát eredendően ilyen népi ihletésű, ideológiai alapállású írónak gondolom, tehát van ilyen is. Leginkább az Irodalmi Szemle ad teret az ilyen szövegeknek, ami nem azt jelenti, hogy ne publikálna ott bárki.

Viszont így kimondva, hogy urbánus, nem is tudom. Grendelre talán szokás mondani, magyarországiak részéről, de nálunk ez nem használatos jelző. És én magyarországi fiatal irodalmárok kritikáiban sem nagyon láttam ezt így leírva. Úgy gondolom, ebből a szempontból is elmúlt egy korszak, és másfajta erőterek mentén rendeződnek a konfliktusok. Nálunk például folyóiratok és kiadók pozícióharcra figyelhető meg, ha erre lennél kíváncsi. Van, ugye, a Kalligram, amelyet mindenki ismer, óriási és minőségi könyvterméssel, ma már a legjobb magyarországi szerzők műveinek is kiadója, ráadásul a szlovák kiadók között is meghatározó szellemi műhely, és még ehhez társul a Kalligram folyóirat, amely most is, így vizuálisan megújulva szerintem az egyik legizgalmasabb magyar irodalmi lap. A már említett Irodalmi Szemle a Madách-Posonium Kiadó lapja, főként az idősebb ge-

neráció alakítja, ami persze, ismétlem, nem azt jelenti, hogy ne jelenhetne meg ott bárki. Viszont meglepő, hogy a népies-realista Duba, az avantgárd Cselényi László vagy legújabban a posztmodern Tózsér ugyanának a szellemi műhelynek a tagjai, munkatársai. Harmadszorra pedig az általad is említett Szörös Kő említhető, az AB-ART Kiadó orgánusaként jelenik meg, és főleg pályakezdőket közölnek. Ezeket a hatalmi centrumokat további kiadók színesítik (Nap Kiadó, Lilium Aurum, Plectrum stb.), és gondolhatod, hogy a pályázati pénzek elosztásakor milyen ellentétekre kerül sor. Nem biztos, hogy az érték szempontja kerül az előtérbe akkor, amikor egy kiadónak a megélhetéséről, a létéről van szó. Vagyis erővonalak húzódnak ugyan, de nem a kérdésedben feltett határok mentén.

* *Ebből következik, hogy miképpen reagált Felvidék irodalma az írószövetségi cirkuszra, az „aki kilép, nem magyar, eddig is tudtuk” címűre?*

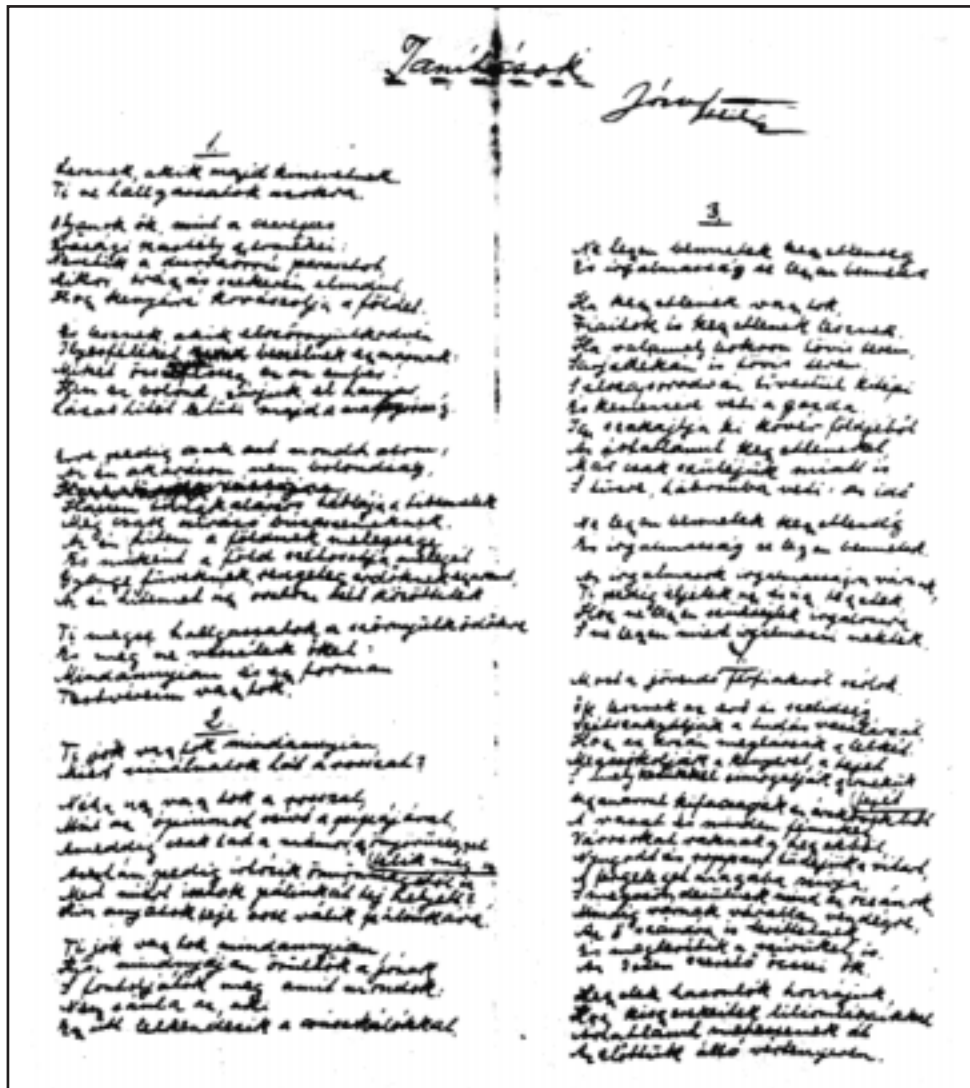
– Véleményem az, hogy nincs olyan, hogy a Felvidék irodalma, hanem csak személyek vannak, akik szlovák állampolgársággal rendelkeznek, és esetleg tagjai vagy tagjai voltak a Magyar Írószövetségnek. Én nem voltam a tagja, és nincs áttekintésem arról, ki hogyan reagált. Az itteni íróknak van egy szervezetük, a Szlovákiai Magyar Írók Társasága. Nos, tudtommal a SZMÍT egyetlen választmányi ülésén vagy konferenciáján sem vetődött fel, hogy valamiféleképpen reagálni kellene a magyarországi folyamatokra.

* *Tavaly a Kalligramnál megjelent válogatott kritikáid, tanulmányaid gyűjteménye, A széttartás alakzatai. Milyen fogadtatásra talált?*

– Hogy vastag. Ez volt mindenkinél az első reakció. Volt, aki ironikusan megjegyezte, sokan fognak ennek a könyvnek örülni (merthogy 27 kritika van benne különböző szerzőkről és könyvekről, a 7 tanulmányban szereplő műveket, nevetek ne is említsem). Másvalaki szerint senki sem fog írni róla, merthogy mindenki benne van (legalábbis a fiatalok közül), és azért elég ciki egy olyan könyvről írni, amelyben szerepelsz. A leghízelgőbb vélemény persze az volt, hogy minden egyetemen kötelező olvasmányként kellene tanítani. Félretéve mindezt, eddig Rácz I. Péter dolgozott meg komolyabban a könyvvel, a pesti Kalligram-bemutatón mutatta be a kötetet, illetve Fried István, aki az Új Forrásnak küldte el a könyvről szóló kritikáját.

Tulajdonképpen meg akartam írni azt a művet az én nemzedékem számára (miközben, persze, nincs ilyen nemzedék), amit a Csipesszel a lángot jelentett a tőlünk idősebbek számára. Volt erre egy elvárás, nem abban a tekintetben, hogy én írjam meg, hanem hogy szülessen egy ilyen mű, antológia, és ezzel a kötettel mintegy elébe mentem az elvárásoknak. Hogy van létjogosultsága egy ilyen munkának, abban – már a kötet anyagának leadása után – Margócsy István is megerősített, aki a tavalyi szigligeti JAK-táborban tartott előadásában arról beszélt, hogy a magyar irodalomnak azon ritka korszakát éljük, amikor rengeteg remek könyv jelenik meg,

rengeteg a fiatal, tehetséges alkotó, és hogy utoljára ilyen talán a Nyugat idejében volt. Ha ebből a szellemi pezsgésből, a magyar irodalmi élet gazdagságából valamit sikerült megmutatni, ha ez átment a kötetbe, már megérte. Meg aztán ezzel a könyvvel letudtam a fiatalságom, véget ért egy korszak. Amúgy meg jó szórakozás volt, két-három éves élvezet.

József Attila *Tanítások* című versének kézirata

Eseménynaptár

ÁPRILIS

1805. IV. 2-án született Hans Christian Andersen dán meseíró
 1840. IV. 2-án született Čmile Zola francia író
 1520. IV. 6-án hunyt el Raffaello di Giovanni Santi olasz festő és építész
 1735. IV. 8-án hunyt el II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, hadvezér
 1855. IV. 9-én született Reviczky Gyula költő
 1900. IV. 10-én született Márai Sándor író, költő
 1905. IV. 11-én született József Attila költő
 1885. IV. 16-án született Weiner Leó zeneszerző
 1955. IV. 18-án hunyt el Albert Einstein Nobel-díjas fizikus
 1850. IV. 21-én hunyt el ifj. Wesselényi Miklós báró,
 a magyar reformellenzék egyik vezetője
 1910. IV. 21-én hunyt el Mark Twain amerikai író
 1775. IV. 23-án született Joseph Mallord William Turner,
 az angol romantika kiváló tájfestője
 1885. IV. 29-én született Egon Erwin Kisch német nyelvű cseh újságíró,
 a száguldó riporter

Napló

Díjeső volt az idei március 15-ei ünnepek alkalmából is a magyar Parlamentben. Ami ebben az ideiben számunkra „meglepő” volt, a szlovákiai magyar irodalom és művészet képviselőinek teljes hiánya. Az irodalmi és művészeti élet képviselői közül kitüntetést – többek között – az alábbi személyek kaptak:

Kossuth-díjat:

Buda Ferenc József Attila-díjas költőnek; Eörsi István József Attila-díjas költőnek; Sándor Iván József Attila-díjas írónak; Székely Magda József Attila-díjas költőnek; Závada Pál József Attila-díjas írónak.

Széchenyi-díjat:

Dr. Radnóti Sándor József Attila-díjas esztétának; Romsics Ignác történésznek.

A Magyar Köztársasági Érdemrend Nagykeresztjét (polgári tagozat):

Sütő András Kossuth-díjas írónak, drámaírónak, az egyetemes magyar kultúrához való hozzájárulásáért, valamint az erdélyi magyarság kisebbségi jogainak védelme érdekében végzett kiemelkedő tevékenységéért (betegsége miatt később veszi át a kitüntetést).

A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét (polgári tagozat):

Erdélyi Gézának, a Szlovákiai Református Keresztény Egyház püspökének, a szlovákiai református egyház hitéleti tevékenysége érdekében kifejtett több évtizedes munkásságáért (Erdélyi Géza a kitüntetést nem vette át, a kettős állampolgárságról szóló népszavazás politikai okaira és a zsinati elnökség döntésére hivatkozva).

Haraszi Miklós írónak; Dr. Tamás Gáspár Miklós filozófusnak.

A Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjét (polgári tagozat):

Parti Nagy Lajos József Attila-díjas és Babérkoszorú-díjas írónak; Dr. Spiró György József Attila-díjas és Babérkoszorú-díjas írónak.

A Magyar Köztársaság Babérkoszorúja Díját:

Csaplár Vilmos írónak; Nádasdy Ádám költőnek.

Beke Sándor, a Kassai Thália Színház művészeti vezetője **A Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztje** kitüntetést kapta. **Az Érdemrend Tisztikeresztjét** kapta Baranyi Ferenc József Attila-díjas író.

Pulitzer-emlékdíjasok:

Márton Anna, a Magyar Rádió szerkesztője; Cs. Gyimesi Éva erdélyi irodalomtörténész, kritikus; Végel László vajdasági regény- és esszéíró.

A József Attila-díj kitüntetettjei (a teljesség igénye nélkül):

Ambrus Lajos író, Deréky Pál Bécsben élő irodalomtörténész; Láng Zsolt, a marosvásárhelyi Látó szerkesztője; Lászlóffy Csaba kolozsvári író; Nagy Zoltán Mihály kárpátaljai író; Pécsi Györgyi kritikus; Varró Dániel író, költő.

